

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»
Факультет соціології і права
Кафедра соціології**

«На правах рукопису»
УДК _____

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри
_____ П.В.Кутуєв

“ ____ ” _____ 20__ р.

**Магістерська дисертація
на здобуття ступеня магістра
зі спеціальності 054 «Соціологія»
на тему: «Візуальні методи дослідження соціальної нерівності в
умовах трансформації українського суспільства»**

Виконала:

студентка VI курсу, групи СЛ-61м
Соловей Валерія В'ячеславівна _____

Науковий керівник:

професор кафедри соціології, доктор соціологічних наук,
професор
Кутуєв П.В. _____

Рецензент:

доцент кафедри теорії та практики управління,
кандидат філософських наук, доцент
Архипова Є.О. _____

Засвідчую, що у цій магістерській
дисертації немає запозичень з праць
інших авторів без відповідних
посилань.
Студентка _____

Київ 2018 року

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
Факультет соціології і права
Кафедра соціології

Рівень вищої освіти – другий (магістерський) за освітньо-професійною програмою

Спеціальність (спеціалізація) – 054 «Соціологія» («Соціологія модернізації та науково-технічного розвитку»)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____ Кутуєв П.В.

«__» _____ 20__ р.

ЗАВДАННЯ
на магістерську дисертацію студенту
Соловей Валерії В'ячеславівни

1. Тема дисертації «Візуальні методи дослідження соціальної нерівності в умовах трансформації українського суспільства», науковий керівник дисертації Кутуєв Павло Володимирович, доктор соціол. н., професор, затверджені наказом по університету від «07» листопада 2018 р. № 4101с
2. Термін подання студентом дисертації 7 грудня 2018 року.
3. Об'єкт дослідження - соціальна нерівність як невід'ємний атрибут сучасності.
4. Предмет дослідження - візуальні прояви соціально-економічної нерівності в українському суспільстві.
5. Перелік завдань, які потрібно розробити: провести теоретичний аналіз виникнення та генезису візуальних методів у соціології; розглянути теоретичні розробки проблеми соціальної нерівності; проаналізувати основні прояви нерівності в Україні; виокремити методи соціологічного аналізу проявів соціальної нерівності; за допомогою візуальних даних провести дослідження проявів соціально-економічної нерівності в місті

Києві.

6. Орієнтовний перелік графічного (ілюстративного) матеріалу - 6 додатків.
7. Орієнтовний перелік публікацій
8. Дата видачі завдання лютий 2018 р.

Календарний план

№ з/п	Назва етапів виконання магістерської дисертації	Термін виконання етапів магістерської дисертації	Примітка
1.	Визначення напрямку дослідження	Вересень 2016	«Виконано»
2.	Формування джерельної бази дослідження	Вересень – листопад 2016	«Виконано»
3.	Складання розгорнутого плану	Листопад 2016	«Виконано»
4.	Підготовка першого розділу: Теоретико-методологічні аспекти візуального дослідження соціальних реалій	Січень – травень 2017	«Виконано»
5.	Підготовка другого розділу: Соціальна нерівність в українському суспільстві	Червень – грудень 2017	«Виконано»
6.	Підготовка третього розділу: Візуальні прояви соціально-економічної нерівності у м. Києві: результати емпіричного дослідження	Січень – вересень 2018	«Виконано»
7.	Оформлення бібліографічного апарату	Жовтень – листопад 2018	«Виконано»
8.	Підготовка реферату магістерської дисертації	Грудень 2018	«Виконано»

Студент
Науковий керівник дисертації

В.В. Соловей
П.В.Кутуєв

РЕФЕРАТ

Соловей В. Візуальні методи дослідження соціальної нерівності в умовах трансформації українського суспільства. — На правах рукопису.

Магістерська дисертація за спеціальністю 054 — Соціологія. — Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», кафедра соціології. — Київ, 2018. — 80 с., 8 іл., 1 табл., список джерел з 44 найменування.

Дисертація присвячена проблемі соціальної нерівності в реаліях українського суспільства та застосуванні методів візуальної соціології задля її вивчення. В роботі розглянуто теоретичні основи формування візуального напрямку соціологічних досліджень. Узагальнено методики застосування візуальних даних для досягнення дослідницьких задач соціолога. Обґрунтовано емпіричний потенціал застосування фотографій як основного чи додаткового методу. Розглянуто основні теорії соціальної нерівності. Проаналізовано основні прояви соціальної нерівності в українському суспільстві та систематизовано методики встановлення глибини її прояву. Розроблено категорії та індикатори для візуального аналізу проявів соціально-економічної нерівності (на прикладі м. Києва).

Ключові слова: візуальна соціологія, візуальний образ, візуальні методи, фотографія, соціальна нерівність, соціальна мобільність, соціальна стратифікація, соціально-економічна нерівність.

SUMMARY

Solovey V. Visual methods for studying social inequality in the conditions of transformation of Ukrainian society. – On the rights of the manuscript.

Master`s thesis for master`s degree in specialty 054 Sociology. – National technical university of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute», Department of Sociology. – Kyiv, 2018. – 80 p., 8 pp, 1 tb., list of used sources from 44.

Master`s thesis is devoted to the problem of social inequality in the realities of Ukrainian society and the application of methods of visual sociology for its study. The study considers the theoretical basis for the formation of the visual direction of sociological research. Methods of applying visual data for the achievement of research tasks of a sociologist are generalized. The empirical potential of applying photographs as a basic or an additional method is substantiated. Considered the main theories of social inequality. The main manifestations of social inequality in the Ukrainian society are analyzed and the methods of determining the depth of its manifestation are systematized. Categories and indicators for the visual analysis of manifestations of socio-economic inequality have been developed (for example, Kyiv).

Key words: visual sociology, visual image, visual methods, photography, social inequality, social mobility, social stratification, socio-economy inequality.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВІЗУАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ РЕАЛІЙ.....	11
1.1 Візуальний поворот в соціологічному напрямку	11
1.2 Методи візуальної соціології.....	19
1.3 Фотографія як носій соціологічної інформації	25
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	33
2.1 Концептуалізація поняття «соціальна нерівність» в соціологічній думці.....	33
2.2 Основні прояви соціальної нерівності в Україні та особливості їх соціологічного аналізу.....	45
РОЗДІЛ III. ВІЗУАЛЬНІ ПРОЯВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ НЕРІВНОСТІ У М. КИЄВІ: РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	62
ВИСНОВКИ	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	76

ВСТУП

Актуальність теми магістерської дисертації. Соціологія як наука прагне зробити суспільство кращим, функціонування його інститутів ефективнішим, а життя окремих індивідів кращим. Задля досягнення цієї мети, у науці вже розроблено достатньо інструментів пошуку та вирішення соціальних проблем. Однак, не усі методи зазнали широкого поширення і застосування. Однією з таких методик є візуальне дослідження.

Візуальна соціологія звертає нашу увагу на повсякденність, але інакше, глибше. Вона досліджує і розкриває сутність речей, які ми спостерігаємо щодня. Візуальні дані показують суспільні реалії у миттєвому зрізі і такими, як вони є, без прикрас та суб'єктивності.

Фотографія як один з методів візуального дослідження володіє величезним потенціалом. Вона відображає суспільство у динаміці: минуле і майбутнє, що було і що стало. Вона є джерелом інформації, яке здатне відобразити життя суспільства в усіх його сферах.

Модернізація суспільства поширила візуальне сприйняття світу. Індивіди найбільшим чином отримують інформацію з фото та відео даних.

Прогресивний розвиток сучасності зміг позбавити суспільство багатьох негативних явищ. Однак, соціальна нерівність продовжує бути невтішною реальністю.

Існують різні точки зору на існування нерівності. Одні вчені вважають її необхідною умовою розвитку економіки та засобом мотивації індивідів. Інші ж вбачають її деструктивний вплив на функціонування суспільних інституцій. Так чи інакше, в реаліях українського суспільства, нерівність досягла такої значення, яке може призвести до найнеочікуваніших наслідків.

Об'єктом дослідження виступає соціальна нерівність як невід'ємний атрибут сучасності.

Предметом дослідження є візуальні прояви соціально-економічної нерівності в українському суспільстві.

Мета роботи: за допомогою візуальних методів дослідити прояви соціально-економічної нерівності в Україні. Задля досягнення означеної мети, необхідним є виконання таких **завдань**:

- 1) провести теоретичний аналіз виникнення та генезису візуальних методів у соціології;
- 2) окреслити актуальність застосування фотографій у соціологічних дослідженнях;
- 3) розглянути теоретичні розробки проблеми соціальної нерівності;
- 4) проаналізувати основні прояви нерівності в Україні;
- 5) виокремити методи соціологічного аналізу проявів соціальної нерівності;
- б) за допомогою візуальних даних провести дослідження проявів соціально-економічної нерівності в місті Києві.

Наукова розробленість проблеми дослідження. Різними аспектами дослідження візуальних образів та методів дослідження займалися: Р. Барт, Ж. Бодрійяр, П. Бурдьє, Г. Дебор, Ж. Дерріда, С. Жижек, Ж. Лакан, Дж. Т. Мітчелл, Г. Поллок, К. Силверман, М. Фуко, М. Шапіро, П. Штомпка, У. Еко та ін..

Теоретичні роботи, які можна віднести до класичних для візуальної соціології, зробили Г. Беккер, Дж. Грейді та Д. Гарпер.

Дослідженнями в рамках візуальної соціології в Україні займаються С. Котова-Олійник, Т. Марценюк, О. Рождественська, О. Данілевська (гендерні стереотипи в рекламі), І. Чудовська-Кандиба, Т. Нікітіна (комунікативні практики та аналіз цінностей в політичній рекламі), А. Солнишкіна (специфіка воєнної організації), Л. Малес, В. Середа, А. Рябчук (щоденні практики міста) та

О. Кіслова (способи візуалізації результатів соціологічного дослідження). О. Злобина та Л. Бевзенко запропонували візуальну анкету в якості інструментарію соціологічного дослідження.

Різним аспектам проблеми соціальної нерівності присвячені праці Платона, Аристотеля, Т. Гоббса, К. Маркса, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, М. Вебера, К. Девіса, У. Мура, П. Сорокіна, Т. Пікетті, Й. Терборна та ін.

В Україні дослідженнями різних аспектів нерівності займаються вчені Е. Лібанова, І. Мисляєва, Б. Міланович, О. Балакірева, В. Головенько, Д. Дмитрук та ін.; дослідницькі центри Інституту соціології НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи, Інститут економіки та прогнозування НАН України та ін.

Методи дослідження. У дисертації для розв’язання поставлених завдань використано низку методів: аналіз (для виокремлення підходів до визначення поняття «візуальна соціологія» та «візуальні методи»; синтез (зادля узагальнення існуючих підходів до розуміння природи соціальної нерівності); систематизація (при розробці категорій та індикаторів візуальних проявів соціальної нерівності за результатами емпіричного дослідження). Емпіричну базу дисертаційного дослідження складають 6 фото, виконані автором дисертації.

Важливими методологічними підвалинами дисертації є праці зарубіжних та вітчизняних соціологів, у яких досліджено зміст поняття соціальної нерівності, її стан, прояви та методи дослідження в українських реаліях.

Наукова новизна результатів, одержаних в дисертації:

- проведено аналіз існуючих підходів до використання візуальних методів в соціології;
- узагальнено індикатори, на основі яких встановлюється стан візуальних аспектів соціальної нерівності;

- вперше у вітчизняній соціології здійснено теоретичне узагальнення існуючих концепції соціальної нерівності; виокремлено її основні прояви та проаналізовано методи їх дослідження;
- вперше проведено аналіз соціально-економічної нерівності в Україні за візуальними проявами;
- розроблено категорії за якими можна аналізувати візуальні прояви нерівності за доходами.

Теоретична цінність роботи. Результати дослідження візуальних проявів соціальної нерівності дають підстави для розробки категорій та індикаторів аналізу її стану та уможливають глибше розуміння відмінностей між різними суспільними групами.

Практична цінність роботи полягає в тому, що визначення основних проявів соціальної нерівності, а зокрема візуальних проявів різниці соціально-економічної, може наочно засвідчити про існування проблеми та привернути увагу владних структур; результати подальших досліджень можуть бути використані для побудови більш ефективної соціальної політики та економіки з метою викорінення дестабілізуючих факторів у державній системі.

Структура роботи зумовлена логікою дослідження і складається із вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновків та списку використаних джерел.

Загальний обсяг роботи – 80 сторінок, з них – основного тексту – 61 сторінка. Список використаних джерел містить 44 найменування.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВІЗУАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ РЕАЛІЙ

1.1 Візуальний поворот в соціологічному напрямку

Інтерес до візуальної соціології та її методів у наш час пояснюється візуальним супроводом чи не усіх процесів: навчання, спілкування, управління, інформування тощо. За умов швидкої модернізації, наше життя наповнюється досконалішою технікою – новітніми модернізованими гаджетами, за допомогою яких візуальність активно заповнює нашу повсякденність. Більшість наших сучасників не уявляють своє життя без фото або відео-пристроїв, які дозволяють зафіксувати будь-який момент чи подію повсякденного життя.

Різноманітність образів у нашому повсякденному досвіді призводить до формування нових форм сприйняття, нового складу мислення та розуміння світу [42, С. 10]. П. Штомпка виокремлює типові для сучасного суспільства процеси, що провокують зростання візуальної диференціації та «збагачення «пейзажа культури»».

Перший з них – процес інтенсивного цивілізаційного та технічного розвитку, тобто «розширення світу предметів, об'єктів, пристроїв, створених людиною» [42, С. 12]. Іншими словами, це різноманіття продуктів, які створюються та існують завдяки і задля можливостей людської активності.

Другий процес – це урбанізація. Вчений вважає, що домінування міського способу життя провокує більш диференціаційоване візуальне середовище життя.

Третій процес – комерціалізація. В умовах ринкової конкуренції виробники усвідомлюють необхідність робити товар не лише якісним, а й візуально привабливим, що знаходить свій вираз у яскравих дизайнах як виробів, так і їх упаковки.

Четвертий процес – «це зародження суспільства споживання, яке підкорюється імперативу невинної пропозиції нового та оригінального» [42, С. 12-13].

Візуальний поворот в соціології був спричинений кількома умовами: по-перше, кінцем панування логоцентричної парадигми (згідно Р. Рорті, суспільство є мовою, а природа і її наукові репрезентації – дискурсами), по-друге, масовим поширенням візуальних ЗМІ та, по-третє, легкодоступність візуальної техніки для різних верств населення розвинених країн [35, С. 20].

Розвиток візуальної соціології пов'язується насамперед з використанням фотографії в соціальних науках. Перші спроби використання візуальних даних, зокрема фотографії, пов'язані з антропологічними та етнографічними дослідженнями. Так, у 70-80-х рр.. XIX ст. Едвард Тейлор робить фотографії представників індіанських племен в Америці, з 20-х рр.. XX ст. соціальні антропологи Броніслав Маліновський, Раймонд Фірт, Едвард Еванс-Прітчард фотографують об'єкти матеріальної культури (прикраси, човни, знаряддя праці тощо) та форми суспільної поведінки (зокрема, обряди, пов'язані з релігією, святами) різних етносів на островах Полінезії. Значний внесок до антропологічної науки здійснили вчені Грегорі Бейтсон та Маргарет Мід, які в 1940-і роки зробили тисячі знімків культури народів острова Балі.

В американській соціології фотографія почала використовуватись наприкінці XIX ст. як ілюстрація понять та гіпотез. Так лише за двадцять років (1896-1916 рр.) в «American Journal of Sociology» з'являється 31 стаття, ілюстрована 244 фотографіями. Однак зі зміною редактора журнал, змінився й науковий напрям соціологічних досліджень (Альбіон Смол був представником позитивістського напрямку і не лишив місця для фотографій на період свого керівництва журналом, оскільки вважав її використання науково необґрунтованим) [Штомпка, С. 24-25]. За часів чиказької школи, фотографія використовувалась в дослідженнях соціології міста та міської антропології

(наприклад, зроблені у 1930-х роках фото молодіжних банд з поясненнями Фредеріка Трешера).

Наступний етап становлення візуальної соціології можна датувати 1970-ми роками. У цей час відбувається відхід від позитивістської парадигми та розвиток символічного інтеракціонізму, феноменології, етнометодології та драматургічної соціології. У цей час проводиться ряд проектів вченими Д. Харпером, Б. Ароном, Ф. Івеном, Б. Джексоном, М. Розенбергом, Е. Холлом, Е. Зубі, І. Гофманом. У 1972 році завдяки роботі вчених Сола Ворта і Джона Адейра з'являється так звана рефлексивна фотографія. Вчені пропонували представникам племені навахо робити спонтанні знімки, на основі яких ставало можливим побачити світ очима місцевих. Підсумки досягнень цього періоду підвела виставка, яка відбулася в 1981 р в університеті Нордвестерн в Чикаго [Штомпка, С. 25].

У 1974 р. у журналі «Дослідження в антропології візуальної комунікації» була опублікована стаття Х. Беккера «Фотографія і соціологія». У цій роботі автор порівнює проекти фотографів та соціологів як дві лінії досліджень соціальних фактів. Так, соціолог починає роботу з абстрактних гіпотез і шукає їм фактичне підтвердження. Фотограф у свою чергу робить знімок, а потім аналізує ідею, що знайшла свій вираз у фотографії. Таким чином, вчений зосереджує увагу на необхідності візуалізації соціологічних концепцій [Солдатова, С. 17].

У 80-х роках ХХ ст.. в соціологічній науці стається переламний етап, так зване культурницьке повернення. Компонентом культурницького повернення є запропонований Жаном Бодріаром образне повернення, необхідне як відповідь на підкреслену ним роль моделювання в уяві і відчуттях сучасної людини і в усій сучасній культурі. Сприйняття громадського порядку як значимої дійсності, як своєрідного «тексту», сконструйованого і приписуваного людьми

значення, зробило з фотознімків важливий об'єкт для аналізу культурних досліджень [Штомпка, С. 26].

Неможливо оминати увагою величезний проект Ірвінга Гофмана. Автор проекту зібрав колекцію з 508 знімків, переважно рекламних, а також з преси і сімейних альбомів, що зображують жінок і чоловіків як окремо, так і разом в найрізноманітніших життєвих ситуаціях. На фото були зображені різні форми експресивної поведінки чоловіків і жінок, які керуються прийнятими в даній культурі традиціями і відображають дуже глибоко приховані, часто не усвідомлені дефініції статі, набуті в процесі соціалізації. Започаткувавши драматургічний напрямок соціології, Ірвінг Гофман вважав, що прояви експресивності акторами передбачені заздалегідь приписаними їм ролями. Зібрані вченим фотознімки відображають характерні риси, правила, стиль таких авторських презентацій. Виконані в природних умовах репортерським способом, вони показують, як спонтанно, без роздумів чоловіки і жінки створюють свій образ.

Інший характер носять рекламні знімки: вони стилізовані, змодельовані і зрежисовані, інтерпретовані заздалегідь.. Вони демонструють те, чим є «чиста», ідеальна, справжня жіночність або справжня мужність, а саме - уяву своїх творців, авторів реклами [Штомпка, С. 27]. Для того щоб потрапити точно в ціль і отримати бажаний результат, автори реклам повинні зрозуміти стереотипи (наприклад, широко користуючись такими соціологічними методами, як інтерв'ю у великої групи однодумців, яке тестує правильність їх інтерпретації), а потім ще загострити його, надаючи йому крайню форму, щоб полегшити споживачеві сприйняття задуманого послання. Вони виконують вже половину завдань соціолога, який потім по-своєму інтерпретує передану ними візуальну інтерпретацію, роблячи поправку на певну рекламну ідеалізацію і суперритуалізацію, реконструюючи зразки справжньої жіночності і мужності. Це можливо, тому що «автори реклами не створюють з нічого ритуальні форми виразності, які використовують в рекламах, а черпають з того ж самого джерела

засоби вираження тієї ж самої ритуальної ідіоми, яка доступна кожному учаснику суспільних ситуацій для схожої мети: зробити доступним для сприйняття дії інших людей» [Штомка, С. 27]. Таким чином реклама зокрема та засоби масової інформації загалом, відображають та закріплюють культурні й гендерні стереотипи, залишаючись при цьому незмінним засобом соціалізації особистості. Проект Гофмана випереджаючи феміністський рух, дозволив продемонструвати домінуючі у суспільстві (зокрема американському) стереотипи поведінки жінок та чоловіків.

У подальшому фотографічні проекти виконувались уже в рамках візуальної соціології як наукової дисципліни.

Збирає та коментує фотографічні матеріали Джон Вагнер (*Images of Information*, 1979), ряд проектів виконує у 1981 р. Говард Беккер [Штомка, С. 28]. З 1970-х років секції, присвячені візуальній соціології, працюють на всесвітніх соціологічних конгресах. З 1981 року функціонує Міжнародна асоціація візуальної соціології (*International Visual Sociology Association*), в рамках якої регулярно проводяться конференції та видається журнал «*Visual Sociology*». У 1986 році виходить перший навчальний посібник з візуальної антропології, який вмістив багато корисної для соціологів інформації (Джон та Малкольм Кольє, *Візуальна антропологія. Фотографія як метод дослідження*). Одна з перших теоретичних конференцій, цілком присвячена антропології та візуальній соціології, відбулась в Амстердамі у 1989 році [Солдатова, С. 18].

У 2007 році була видана фундаментальна книга П. Штомпки «Візуальна соціологія. Фотографія як метод дослідження» [Штомпка]. Ця праця зосереджує увагу на величезному евристичному потенціалі візуальних методів дослідження соціальної реальності.

Протягом останніх десятиліть здійснюються численні спроби концептуального визначення структури та дисциплінарних меж візуальної соціології. Майкл Еммісон і Філіп Сміт, наприклад, доводять, що візуальні

дослідники повинні фокусуватися на вдосконаленні навичок спостереження. Більшість візуальних соціологів, однак, розглядають роботу з зображеннями як необхідний крок до поліпшення ремесла спостереження. Деякі візуальні соціологи вважають, що областю зазначеного напрямку є винахід візуальних дослідницьких технік, в той час як інші стверджують, що візуальна соціологія включає перш за все семіотичний інтерпретативний аналіз візуальних продуктів культури і суспільства.

Загалом, можна вважати, що в рамках візуальної соціології сформувались три базові підходи до розгляду процесу візуалізації. Перший з них – інтеракціоністський, започаткований представниками чиказької школи (Г. Беккер, І. Гофман та ін.). Дослідників цього напрямку цікавлять зміни, яких зазнає внутрішній світ людини, її здатність до ідентифікації себе з іншими в ході візуалізації культури [Ушкин, С. 203].

Другий підхід має семіотичний напрямок, до представників якого можна віднести Р. Барта, У. Еко, М. Бахтіна та ін. На думку вчених, фотографія з одного боку є засобом механічного перенесення соціальної реальності і не може бути більше самої реальності, а з іншого – особистість фотографа накладає на зображення суб'єктивний контекст, який породжує семіозис (інтерпретацію зображення через знаки). Тобто вчені намагаються виявити прийоми конотації та способи накладення на фотознімок вторинних значень, якими користуються при створенні фотографій [Ушкин, С. 203-204].

Третій підхід має за основу методологію постструктуралізму (П. Бурд'є, Ж. Деріда, Ж. Бодрійяр, С. Холл та ін.). Представники цього напрямку розглядають індивідуальну свідомість та соціальну структуру як взаємопов'язані фактори, які здатні впливати та зазнавати впливу візуальної культури сучасного суспільства. Головним напрямком досліджень тут виступають проблеми дискурсу та символічної ролі фотографії [Ушкин, С. 204].

Логічно постає питання: «Що ж являє собою візуальна соціологія?»

О. Сергеева надає таке визначення: «Візуальна соціологія використовує зображення та інші видовищні об'єкти, щоб аналізувати суспільство та культуру» [Сергеева, С. 137].

В. Круткін пише: «Візуальні дослідження передбачають аналіз культури через призму її образних систем, всього того, що відкривається баченню і його запускання (від самих предметних форм до зображень). Але завдання візуальних досліджень – це ще й вивчення того, як використовуються людьми візуальні плани реальності, яке значення люди надають образам всередині культури.» [Круткін, С. 122-123].

Класик візуальної соціології Дуглас Харпер, пише що: «візуальна соціологія – це використання фотографій, відео для вивчення суспільства, а також вивчення візуальних артефактів суспільства»; «візуальна соціологія являє собою набір підходів, за допомогою яких дослідники використовують фотографії, щоб зобразити, описати чи проаналізувати соціальні явища» [Солдатова, С. 24].

П. Штомпка та М. Еммісон і П. Сміт вважають, що візуальна соціологія спрямована переважно на удосконалення методу спостереження [Солдатова, С. 25].

Джон Грейді розглядає візуальну соціологію як три окремі, але логічно пов'язані напрямки дослідження:

1) «розглядання» – вивчення ролі зору і погляду в конструюванні соціальної реальності та процесу комунікації;

2) «іконічна комунікація» – вивчення того, як випадкове або свідоме створення зображень і трансляція інформації за допомогою образів використовується для управління суспільними відносинами;

3) «візуалізація соціології» – напрям, в рамках якого вивчається те, як методи виробництва зображення можуть бути використанні для емпіричного дослідження, та включає в себе методи і методики, які використовують фото-, відеокамери та інші технології для представлення соціологічних досліджень [Солдатова, С. 26].

Майкл Хілл вважає, що сферою візуальної соціології є «дослідження рефлексивних відношень між соціальними структурами, з одного боку, та сприйняттям, вибором, пізнанням та створенням візуальних образів, з іншого». Вчений окреслює 5 проблемних дослідницьких ареалів:

1. Визначення предмету. Які соціальні фактори впливають на сприйняття? Який характер, роль та інституціональна організація візуальної символіки в соціальному конструюванні реальності? Які ідеї в розумінні характеру та організації суспільства можуть бути продемонстровані через аналіз зображень?

2. Соціальні образи у засобах інформації. Увага має бути спрямована на фотографії, телебачення та кінофільми; важливим є розгляд змісту образів у телепрограмах та рекламі. Також необхідно враховувати контроль та управління ЗМІ з боку інших соціальних інституцій. Візуальні образи в ЗМІ провокують соціальні зміни чи є лише їх відображенням?

3. Візуальні виміри соціальної взаємодії. Передбачається зосередження на невербальній комунікації, створення іміджу тіла (мода, одяг).

4. Соціологія візуального мистецтва. Дослідження соціального змісту мистецтва як художнього світу та як інституціональної сфери. Хто є відвідувачами музеїв та чому? Як пов'язане мистецтво з іншими інститутами? Які соціальні значення накладаються як культурний багаж на символи у візуальному мистецтві?

5. Візуальні технології та соціальна організація. Які наслідки несе розвиток візуальних технологій для сім'ї, освіти, політики, бізнесу тощо? Як соціальні інститути керують розвитком та користуванням візуальних

технологій? Які найкращі способи застосування візуальних технологій у вивченні суспільства? [Сергєєва, С. 143].

Узагальнюючи велику кількість спроб концептуалізації візуальної соціології як науки, наведемо визначення В. Солдатової, яке вона наводить у своїй дисертації «Візуальні дослідження в соціології – методологічні засади та методичні засоби»: «Візуальна соціологія – це область соціології, в рамках якої соціальні феномени вивчаються крізь призму візуальних аспектів соціального» [Солдатова, С. 26].

Таким чином, візуальна соціологія – це область знань, що розпочала своє становлення майже одночасно з появою фотографії. Її існування та актуальність сьогодні обумовлені зростаючою візуалізацією усіх сфер життя людини та необхідністю досліджувати вплив візуальних образів на сприйняття та поведінку індивідів в суспільстві.

1.2 Методи візуальної соціології

За різними даними 70-90% інформації людина сприймає через органи зору. Образи, які вона сприймає є складовими візуальної культури. Візуальне сприйняття стало невід’ємною частиною життя сучасної особистості, що обумовлено стрімким технічним прогресом. Сприйняття візуальних образів призводить до формування візуальних середовищ: Інтернет, телебачення, реклама тощо. Візуальний образ впливає на людину, формує її, задає її особливості поведінки та світосприйняття.

Візуальний поворот в сучасній культурі кодує інакше сучасну людину: тепер її увагу можна легко перемикає з цілого на фрагмент і назад, що дозволяє розвивати навички вибудовування причинно-наслідкових зв’язків. Також візуальна культура збагачує внутрішній світ людини візуальними

образами, розкриває здатності до створення власних цілісних істинних зримих об'єктів. У сучасній візуальній культурі образ експресивний, спрямований на почуття, що дозволяє розвивати витончене відчуття процесів, що відбуваються в реальному житті.

В. Солдатова окреслила такі напрями дослідження візуальної соціології:

«1) вивчення ролі зору і бачення (візуальності) в конструюванні соціальної організації і смислу – те, як люди сприймають візуальну інформацію, інтерпретують та використовують її;

2) дослідження місця візуальної інформації в соціальній комунікації та впливі на соціальну поведінку;

3) методи збору, аналізу та інтерпретації візуальних даних» [Солдатова, С. 26-27].

Розглядаючи напрями дослідження візуальної соціології, ми стикаємось з їх двобічністю: з одного боку ми вивчаємо соціальне за допомогою візуального, а з іншого – візуальне є соціальним конструктом. Об'єктом візуальної соціології таким чином виступає культура виробництва і споживання візуальних об'єктів.

У свою чергу предметом вивчення у візуальній соціології виступає соціальна обумовленість виробництва і споживання візуальних об'єктів. Візуальна соціологія вивчає візуальні дані соціального життя. Це фотографії, журнали, кінофільми, відео, живопис, медіа, реклама, візуальні ЗМІ, мода, сімейні фото- і відеоальбоми, татуювання, пози і т.д. Вони цікаві для дослідників і в якості культурних текстів, і як репрезентації соціального знання.

Детального огляду вимагає розгляд методів візуальної соціології. За своєю суттю вони є традиційними методами соціологічного дослідження, але з певним специфічним підходом до способу і техніки збору, аналізу та інтерпретації даних, а також до процедури представлення результатів.

Розглянемо детальніше використання візуальних даних в основних методах соціологічних досліджень.

Перший такий комбінований метод – використання фото- та відеоматеріалів в опитуваннях. Такий метод ще називають провокуючим інтерв'ю, інтерв'ю з інтерпретацією візуальних матеріалів або методом фотографічної стимуляції [Штомпка, С. 67]. Метод полягає в тому, що респондентам демонструють візуальний матеріал (фотознімки або відео) і викликають їх спонтанну інтерпретацію. Тут фото або відео виконує роль питання в звичайному інтерв'ю. Окремі знімки або серія знімків можуть служити засобом ініціювання інтерв'ю і концентрації його тематики на представлених об'єктах. Для цієї мети можуть служити фотографії різного роду. По-перше, знімки, цілеспрямовано обрані дослідником з різних джерел, наприклад з преси, узгоджені з дослідницькою метою. По-друге, знімки, зроблені дослідником цілеспрямовано перед проведенням інтерв'ю, тематично пов'язані з досліджуваною проблемою або вказують на оточення і умови життя досліджуваних. По-третє, аматорські знімки з домашніх колекцій досліджуваних, які вони показують досліднику в ході інтерв'ю. По-четверте, «культові» знімки, знамениті і широковідомі ікони свого часу, про які можна говорити, навіть не розглядаючи їх в ході інтерв'ю [Штомпка, С. 67].

Роль дослідника може бути більш пасивною або більш активною. У першому випадку дослідник дотримується меж формалізованого інтерв'ю, при якому задає вступні питання, наприклад: «Що це за ситуація? Чи є ця ситуація типовою? Що можуть відчувати представлені на знімку люди? Що їх пов'язує, а що розділяє? Чи відома ця ситуація досліджуваного з власного досвіду?», а потім реєструє відповіді досліджуваного, наприклад, за допомогою магнітофона. В іншому випадку дослідник проводить глибинне інтерв'ю: в процесі розгляду знімків веде розмову з досліджуваним, формулюючи питання з приводу сюжетів, які з'являються в оповіданні досліджуваного в ході розмови.

Застосування методу фотографічного інтерв'ю дозволяє отримати спонтанну, достовірну інформацію, при цьому зменшивши так званий «ефект інтерв'юера». Стосунки між респондентом та інтерв'юером можуть, на думку Л. Пауелса прийняти дещо іншу форму: «Замість того, щоб бути поставленим в становище людини, яку розпитують, респондент бере на себе роль експерта» [Богданова, С. 69], що дозволяє людині почуватися більш вільно та впевнено. Застосування в інтерв'ю візуальних матеріалів «бадьорить» пам'ять респондента, захоплює його увагу та інтерес і сприяє продуктивнішому спілкуванню. Однак, необхідно пам'ятати, що використання цього методу потребує наявності певних навичок у інтерв'юера.

Ще один приклад потенційно можливого використання візуального матеріалу в опитувальних методах – це проведення тематичних фокус-груп, коли увага респондентів зосереджується на смисловій стороні серії фотографій або відеоряду і тих соціальних проблемах, які в них закладені [Богданова, С. 69].

Широке використання візуальні матеріали знайшли у методі аналізу документів. Традиційний метод аналізу документів передбачає якісний аналіз зображень відповідно до поставленої дослідником мети. Такого роду аналіз не передбачає формалізації та кількісного вираження.

На противагу традиційному методу у візуальній соціології застосовують метод контент-аналізу. Цей метод має стандартизовану техніку проведення та дозволяє уникнути впливу дослідника на процес отримання даних. Водночас цей метод має серйозні недоліки, які стосуються проблем прихованого змісту, фрагментації даних та квантифікації кількісних показників, що накладає деякі обмеження на застосування контент-аналізу візуальних репрезентацій. При застосуванні контент-аналізу увага приділяється лише на змістовних сторонах документу (у нашому випадку фотографії), які повідомляються явно та відкрито, на відміну від традиційного якісного аналізу, зосередженого на

прихованих аспектах документу (наприклад, мотиви його створення або реакція людей на нього) та його значення [Богданова, С. 70].

Метод контент-аналізу, незалежно від предмета дослідження, включає шість основних кроків:

- 1) вибір теми і постановка проблеми дослідження;
- 2) вибір документа для аналізу;
- 3) розробка аналітичних категорій;
- 4) формулювання чітких інструкцій до використання виокремлених категорій для кодування аналізованого матеріалу;
- 5) обґрунтування вибірки документів;
- 6) підрахунок частоти виділених категорій в обраних документах.

Якщо матеріалом дослідження обирається фотографія, то предметом кількісного аналізу виступають зовнішні візуально помітні елементи знімка. Можуть використовуватися ті чи інші статистичні процедури, встановлення кореляцій між різними категоріями, факторний аналіз, підрахунок частоти появи того чи іншого елемента на знімку або самого знімка (наприклад, в якомусь виданні). Тим самим процедура контент-аналізу зводить до мінімуму вплив індивідуальних упереджень дослідника [Богданова, С. 70].

Прикладом застосування методу аналізу документів є дослідження мінливості моди вчених Річардсона і Кребера. У 1940 р. дослідники проводили аналіз знімків жіночого вбрання з XIX в. до середини XX ст., кодуючи їх у відповідності з наступними категоріями: довжина сукні, ширина спідниці в стегнах і в талії. В результаті було встановлено приблизно 50-річний цикл, в якому довжина сукні досягала максимуму і мінімуму, а також стала тенденція зменшення ширини спідниць [Штомпка, С. 59].

Широке використання у дослідженнях візуальних даних знайшло поєднання методу спостереження з використанням техніки візуальної фіксації – фото- або відеокамери. Одним з критеріїв спостереження є помітність дослідника – він може здійснювати фото- чи відеофіксацію приховано, непомітно для оточуючих або ж відкрито встановлюючи контакт з піддослідними, пояснюючи мету і важливість такого дослідження. Необхідно зазначити, що іноді відкрита зйомка під час спостереження може істотно вплинути на поведінку спостережуваних. Говард Бекер сформулював 4 способи подолання цієї проблеми:

1. Використовувати певні ситуації, при яких спостереження та фотозйомка не будуть привертати зайвої уваги (наприклад, досліднику з камерою легше залишитися малопомітним, якщо він буде виглядати в очах оточуючих як звичайний турист або представник ЗМІ).

2. Знаходити такі моменти, коли об'єкт спостереження не має можливості відповісти на присутність спостерігача. Беккер наводить як приклад випадок фотоспостереження за матір'ю, яка намагалася впоратися з неслухняною дитиною на дитячому майданчику: не дивлячись на фотозйомку, жінці не залишалося нічого іншого як займатися власною дитиною. Також досліднику з камерою сприяє ситуація, коли люди не мають можливості відреагувати на його спостереження у зв'язку з жорсткою необхідністю виконувати свої посадові обов'язки.

3. Намагатися зняти у респондента почуття побоювання з приводу того, як будуть використані фотографії. Перед дослідником постає завдання переконати спостережуваних у тому, що використання засобів фіксації не принесе їм шкоди у майбутньому. В таких випадках необхідно нагадати респондентам, що дані будуть використані тільки для соціологічного аналізу та зосередити їх увагу на важливості такого роду даних.

4. У випадках, коли виникають труднощі з отриманням доступу до інформації, соціологи свідомо заохочують реакцію досліджуваних на камеру та навмисно фокусують на ній увагу [Богданова, С. 72-73].

Іншим критерієм класифікації спостережень є включеність дослідника. Це може бути спостереження включене, проведене учасником спільноти (інсайдером), або зовнішнє, проведене членом іншої спільноти (аутсайдером). У випадку включеного спостереження дослідник стає членом групи-об'єкта дослідження обов'язково дотримуючись внутрішнього регламенту цієї групи (правил, норм, звичаїв) [Штомпка, С. 48].

Отже методами візуальної соціології виступають загальносоціологічні методи збору інформації, але з використанням тих чи інших візуальних матеріалів. Таким же чином, говорити про візуальну соціологію як окрему дисципліну можна лише з деяким перебільшенням. На нашу думку, доречнішим буде говорити про певний кут зору на соціальні події та процеси. Динамічність сучасного світу та стрімке поширення візуалізації усіх подій та процесів спричинили і так званий візуальний поворот соціологічних методів дослідження.

1.3 Фотографія як носій соціологічної інформації

В епоху стрімкої модернізації візуальні образи стали невід'ємною частиною нашого життя. Щодня відкриваючи сторінки інтернету, ми виявляємо там десятки світлин, велика частина яких може виступати даними для візуального аналізу. Фотографія фіксує факти і є носієм достовірної інформації. Яке ж значення має фотографія для соціології? Розглянемо основні погляди вчених.

Доротея Ланге так описує суть візуальних соціологічних даних: «Фокусом інтересу фотографії є людина. Вона реєструє її повсякденне життя на

роботі, на війні, в розвагах або її діяльність протягом доби... Фотографія відображає інститути людини – сім'ю, церква, уряд, політичні організації, клуби, професійні спілки» [Штомпка, С. 32].

П. Франкастел писав: «Фотографія – засіб механічного записування образу в умовах більш або менш аналогічних баченню – робить видимим не реальні характеристики традиційного бачення, але, навпаки, його систематизовану форму: фотографію подають, навіть сьогодні, як функцію класичного художнього бачення, але це обумовлено успіхами оптичної мануфактури і використання однієї лінзи. Камера забезпечена баченням Циклопа, не людини, те, що називають «нормальним баченням», є просто вибіркоvim баченням, світ нескінченно багатший в проявах, ніж хтось міг подумати» [Круткін, С. 42].

Говорити про фотографії з точки зору соціології означає «встановити, як кожна група або клас регулює і організовує індивідуальну практику, надаючи їй функції, співзвучні власним інтересам» [Круткін, С. 43].

На думку Беккера, фотографічна робота може мати соціологічне значення лише тоді, коли дослідник уникає одиничних знімків та відображає динамічний аспект досліджуваного явища чи процесу. Беккер вважає, що фотографія не може бути знаряддям в руках соціолога. На думку вченого дослідник має виступати в ролі модератора обговорення проблем, які є значущими для кожної групи професіоналів, які вивчають суспільство за допомогою камери чи інтерв'ю. Продуктивнішим, таким чином, буде об'єднання зусиль [Ушкін, С. 204].

І. Гофман в результаті власного фотографічного дослідження зробив висновок, що знімки демонструють не лише те, ким ми прагнемо бути, але й те, якими ми є насправді [Ушкін, С. 205].

Як ми вже зазначали, у своєму дещо філософському баченні, Барт поділяє фотографію на два компоненти: *Studium* – культурну, мовну та політичну інтерпретацію, та *Punctum* – емоційний відгук. Суть фотографії, на його думку у поєднанні минулого й теперішнього, її здатності відображати цілу епоху [Ушкін, С. 205].

В. Солдатова пише: «Сприйняття фотографії як об'єктивної інформації дозволяє використовувати її як матеріал, що є фактологічним свідком епохи, зупиненим часом» [Солдатова, С. 37].

В контексті вивчення суспільства як комплексу соціальних структур П. Бурдьє розглядав фотографію, її соціальні функції, а також практику фотографування. Він стверджував, що, «дивлячись на фотографію, можна побачити соціально значущі явища, а також певні механізми функціонування соціальної реальності» [Вдовина, С. 22].

Для П. Бурдьє цікава не просто фотографія, на якій щось відображено, але фотографія, яку хтось зробив, витративши час і гроші, яку хтось тримає в руках, навіщо показує іншій людині, яку зберігають, а тепер ще і вивчають.

Якісне дослідження передбачає аналітику значущих мотивів, за подією зображеною на фотографії, яка підлягає індивідуальному розгляданню, знаходиться більш складна подія фотографування і ситуація розглядання [Круткін, С. 42].

П. Бурдьє виділяє три властивості фотографії:

1) фотографія є соціальним фактом, що володіє примусовою силою стосовно індивіда;

2) фотографія – функціональний різновид молитви, ритуалу відтворення групової ідентичності і демонстрації відданості певній соціальній групі;

3) фотографія – маркер, за допомогою якого індивіди проводять кордони між різними соціальними групами, тому аналіз практик фотографування дозволяє досліджувати соціальну стратифікацію [Захарова, С. 153].

На думку П. Бурдє, практика фотографування завдячує своїм поширенням «сімейній функції», домашньому культу фотографування. Жодна подія чи свято в колі сім'ї не обходиться без фотофіксації. Таким чином члени сім'ї закарбовують у знімках певні традиції, звичаї та норми поведінки.

П. Штомпка виділяє чотири типи соціальних структур, які можна побачити на фотографії:

1) структуру інтеракцій (людська діяльність, зв'язку і взаємодії між людьми);

2) нормативну структуру (норми, правила, ритуали, звичаї, закони, цінності, стилі життя);

3) ідеальну структуру (розповсюдженні переконання, погляди, міфи та ідеології)

4) структуру можливостей (доступ до різних соціальних ресурсів, таким як влада, багатство, престиж, освіти і т.д.) [Вдовина, С. 23].

Т. Вдовіна пояснює: «Уявімо, що ми бачимо зображення двох людей, які тиснуть один одному руки. З точки зору структури інтеракцій ми бачимо, як двоє людей взаємодіють при зустрічі, що вони або вже знайомі або тільки познайомилися. Тут, однак, задіяна і нормативна структура, яка означає, що в рамках культури, до якої належать ці люди, прийнято при зустрічі тиснути один одному руку. Тепер припустімо, що це не просто незнайомі люди, а лідери двох країн. Тоді зображення набуває зовсім іншого значення, ми можемо говорити, що ці люди наділені владою і повноваженнями представляти державні інтереси на міжнародній арені (структура можливостей). Крім того, вони є носіями

різних культур, проте потиснення руки є для них зрозумілим ритуалом, який означає вітання. Припустимо, що при цьому зображені люди одягнені не в офіційні костюми, а в повсякденний одяг. Це може говорити про те, що глави цих країн проводять так звану зустріч «без краваток», щоб продемонструвати наявність якихось неформальних зв'язків, наприклад, дружніх. З іншого боку, зустріч проходить під прицілами фото- і відеокамер, а значить, все-таки носить політичний характер. Можливо, це демонстрація якогось рівня взаєморозуміння між лідерами цих держав, яке виходить за рамки офіційних домовленостей, тобто це демонстрація ідеології зближення і співпраці (ідеальна структура).

Таким чином, ми бачимо, що одне і те ж зображення може містити в собі репрезентацію різних соціальних структур. Проте інтерпретація цих структур контекстуальна і багато в чому залежить від особистості інтерпретатора» [Вдовина, С. 23].

В такий спосіб вчена підводить нас до розуміння необхідності дискурс аналізу, мета якого – виявити смисли, якими аудиторія наповнює візуальне повідомлення. При візуальному аналізі обов'язковим є врахування маси аспектів, пов'язаних з процесами створення, сприйняття та інтерпретації зображеного на фото. Автор та отримувач візуального повідомлення володіють певним набором характеристик, які й визначають якими значеннями будуть наділені візуальні образи.

Продовжуючи обґрунтування значення фотографії в соціологічних дослідженнях, П. Штомпка виокремлює її основні функції.

Перша з них – стимулювання уваги та уяви. Фотографує соціолог особисто чи аналізує наявні знімки, візуальне споглядання стимулює більш уважно, детально та повно описувати зображене. Фотографуючи, дослідник в першу чергу замислюється який об'єкт зобразити головним на фото, які предмети можна опустити. «Це означає цільову селекцію тим, абсолютно свідоме виділення головних об'єктів і незначних предметів і фону, об'єкта і

оточення, події і контексту і, врешті-решт, закріплення перших вражень, спонтанних, інтуїтивних спостережень в незвичайних, дивовижних ситуаціях, зміст яких може бути зрозумілий тільки згодом» [Штомпка, С. 73].

Друга функція – це евристична інспірація. Зображаючи відмінні нашим спільноти або події, звичаї минулого, фотографія дозволяє нам відкрити світ, з яким ми особисто не стикалися. «Занурення в фотографічні матеріали, особливо отримані з різних культур або різних епох, може підказати нові дослідницькі гіпотези або порівняльного характеру, що призводять до відкриття залежності, або динамічного характеру, що призводять до відкриття існуючих тенденцій. Проникнення в зміст навіть окремих знімків може підказати нам нові соціологічні категорії, поняття, необхідні для виявлення ігнорованих до того соціологами нюансів суспільного життя» [Штомпка, С. 74].

Третя функція не специфічна – це реєстрація, документування фактів, спостережуваних зовні аспектів суспільного життя: діяльності, людської взаємодії, ситуаційних обставин та матеріальних об'єктів, що мають суспільне значення. П. Штомпка пише: «Закріплення на фотографії дозволяє аналізувати дійсну різноманітність подій і явищ, що проявляються в таких ситуаціях. Вона дозволяє також підвищити об'єктивність завдяки можливості контролювати спостереження і враження, повторно розглядаючи з тимчасовою та емоційною дистанцією, а також зіставляючи зі знімками подібних явищ або подій, зробленими в інших тимчасових або просторових контекстах» [Штомпка, С. 75].

Четверта функція – це привід для фотографічного інтерв'ю або дискусії в сформованій групі. «Виконуючи знімки місця проживання, умов життя, середовища або громадського кола досліджуваних, ми створюємо допоміжний матеріал для проведення інтерв'ю. Виконані дослідником або наявні знімки важливої для респондента ситуації можуть викликати багаті асоціації. У свою чергу, знімки, виконання яких доручено респонденту, дозволяють зрозуміти

спосіб його сприйняття, вибору, перспективи, ієрархію суттєвості (дозволяють реєструвати автоперцепцію життєвих ситуацій досліджуваного). Знімки, виконані дослідником, можуть бути темою дискусій у виділеній групі, підвищуючи зацікавленість і мобілізуючи учасників» [Штомпка, С. 75].

П'ята функція – це надання ілюстративного матеріалу для соціологічних понять, категорій і закономірностей. Як ми вже описували вище, у 20-х роках ХХ ст. фотографії часто використовувались для наочного зображення соціальних явищ і процесів (наприклад у журналі «International Social Science Journal»). «При такому використанні фотографія виконує дидактичні функції, допомагає в наочній презентації існуючих знань, але не має безпосереднього значення при генеруванні нових знань» [Штомпка, С. 76].

Шоста функція полягає у використанні фотографії в практичних цілях: ідеологічних, агітаційних, для пропагування певних цінностей, соціальної критики або стимуляції громадських емоцій, протесту. Крім того, за допомогою фотографії закріплюється світ у його мінливості і динамічності, і тим самим підтримується колективна пам'ять, зберігаються традиції і спадщина минулого (наприклад, фотографія особистості або події патріотичної спрямованості) [Штомпка, С. 76].

Отже, застосування фотознімків у соціологічних дослідженнях несе величезний пізнавальний потенціал. Фотографії можуть виконувати роль додаткового (в методі інтерв'ю) чи основного матеріалу (метод спостереження та аналізу документів). Головне про що необхідно пам'ятати, цінність фотографії та зображених на ній образів визначається метою та завданнями поставленими перед дослідником.

Висновки до першого розділу

Соціологія за своєю суттю прагне зробити зрозумілим те, що ми спостерігаємо кожного дня. Візуальна ж соціологія досліджує, розкриває і доносить сутність явищ найдоступніше – через візуальні образи. На нашу думку, саме візуальні образи здатні донести інформацію настільки швидко й доступно, що конкуренцію їй не складе жоден з інших методів.

Розглядаючи фотографію як об'єкт соціологічного дослідження, можна говорити про те, що вона проявляє значний психологічний вплив на сучасне суспільство, впливаючи на світогляд та цінності людей. Фотографія відображає часовий простір, минуле і майбутнє, що було і що стало. Фотографія служить достовірним джерелом інформації, адже зображує суспільство таким як воно є.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. Концептуалізація поняття «соціальна нерівність» в соціологічній думці

Відомий соціальний психолог Еріх Фромм писав: «Протягом всієї історії людства, за винятком, мабуть, найбільш примітивних суспільств, стіл завжди накривався для небагатьох, а переважна більшість не отримувало нічого, крім крихт» [Фромм, с. 290]. І дійсно, не викличе суперечки той факт, що протягом тисячоліть, люди тією чи іншою мірою мали нерівномірний доступ до певних благ привілеїв та загалом неоднакове положення у суспільстві. Мабуть одним з найпримітивніших прикладів нерівності можна назвати гендерну: жінки протягом тривалого часу не допускались до певних принад суспільного життя, як то: полювання (мається на увазі у первісному суспільстві), освіта, робота, влада, деякі види відпочинку, тощо.

У чому ж постає суспільна проблема нерівності? Глибока нерівність у різних її проявах здійснює руйнівний вплив на функціонування суспільства. Так, наслідками низького рівня життя є поширення хвороб, низький рівень освіченості населення, а отже і низька економічна активність, що гальмує розвиток суспільства загалом. Нерівність також виступає чинником криміналізації суспільства, зокрема корупції, оскільки дозволяє особам з високим майновим статком втручатися у діяльність політиків та державних управлінців.

Академік НАН України, Е. М. Лібанова зазначає: «Відмінності в доходах і наданих окремим групам населення можливостях часто віддзеркалюють нерівність у сфері політичної влади. Вразливі верстви населення залишаються такими значною мірою через слабкий політичний вплив на державні рішення, а слабкий вплив визначається, передусім, їхньою вразливістю. Таким чином,

економічна нерівність є перешкодою для демократичних перетворень і чинником послаблення легітимності та корозії політичних інституцій» [Лібанова, С. 6].

Як бачимо, нерівність стає гострою проблемою для нормального функціонування суспільства і держави. Наукові дослідження з метою вирішення проблеми нерівності є неабияк актуальним в сучасну епоху модернізації.

Розгляд проблематики соціальної нерівності бере свій початок ще від давньогрецьких мислителів Платона й Аристотеля, які у своїх працях звертали увагу на класове розшарування суспільства. Ототожнюючи суспільство з державою, Платон виокремлював три суспільні прошарки:

- правителі;
- воїни та чиновники;
- робітники (хлібороби, ремісники, тощо).

У своїй праці «Держава» Платон писав: «... Держава неминуче не буде єдиною, а в ній ніби будуть дві держави: одна – бідняків, інша – багатіїв. Хоча вони і будуть населяти одну і ту ж місцевість, проте стануть вічно чинити зло один проти одного» [Платон, С. 397].

Розмірковуючи про суспільний уклад, учень Платона Аристотель, виокремлював у суспільстві три класи: клас дуже багатих, клас дуже бідних та середній клас. Філософ закликав піклуватися про бідних, оскільки переважання бідних у державі викликає ускладнення і нестабільність. Найкращою пропорцією Аристотель вважав суспільство, в якому середній клас чисельно більший за багатих і бідних разом узятих. У такому суспільстві, на його думку, ефективніше керування та забезпечується суспільна рівновага [Алексеев, Ухорский, С. 186-187].

В рамках розгляду теми нерівності неможливо оминати увагою теорію «суспільного договору» Т. Гоббса. На думку філософа, усі люди є рівними за своєю суттю і в ідеальному суспільстві не має місця привілеям певних класів. Однак, з метою ефективнішого управління державою, члени суспільства укладають так званий «суспільний договір», за яким певній особі передаються повноваження керувати людьми. Тобто окремі громадяни свідомо обмежують власні права і свободу на користь держави, головне завдання якої – забезпечити мир та безпеку. У свою чергу, правитель зобов'язується діяти згідно інтересів громадян та за їх згоди [Алексеенок, Ухорский, С. 187]. Нерівність, таким чином, виступає необхідною умовою нормального функціонування держави. Однак, на нашу думку, така точка зору є занадто ідеологізованою та далекою від суспільних реалій. У реальному житті спостерігається ситуація, коли невелика група людей, наділених громадянами владою, сповідують лише власні інтереси, задовольняють лише свої потреби та ще й обмежують доступ рядових громадян до суспільних благ та ресурсів. Таке положення викликає невдоволення членів суспільства, а отже, і необхідність вирішення проблеми нерівності.

Першим аналізувати соціальну нерівність з точки зору соціології почав Огюст Конт. Деякою мірою його можна вважати родоначальником класової теорії, яка найбільш реалізувалась в рамках марксистської течії. Вчений поділяє суспільство дві великі групи: патриціат та пролетаріат. Патриціат включає банкірів, підприємців, управлінців. Пролетаріат складають робітники. Середній клас, на думку Конта, не має місця у суспільстві. Таким чином, «суспільство будуть складати тільки багаті й бідні, і обов'язком багатих буде забезпечення можливо кращого положення для бідних» [Алексеенок, Ухорский, С. 190].

У сучасній соціологічній думці в рамках кожної концептуальної течії склалися власні точки зору на проблематику соціальної нерівності. Найбільш поширеними серед них є марксистська та веберіанська. Розглянемо їх детальніше.

На думку К. Маркса, нерівність існувала завжди за виключенням первісних суспільств. У капіталістичному суспільстві основними критеріями поділу на класи виступають соціально-економічні детермінанти. Вчений розглядає відносини власності і становище суспільних груп в системі виробництва в якості основного критерію розподілу благ і формування класів. Приналежність до певного класу визначається Марксом не суб'єктивною оцінкою людиною свого положення в суспільстві, а об'єктивними умовами. Поняття «клас» містить чіткий економічний зміст. Основними класами є капіталісти та наймані працівники, між якими апріорі існує конфлікт, оскільки названі групи мають різні економічні й політичні інтереси [Алексеев, Ухорский, С. 190].

Різниця між класами К. Маркса базується на нерівності:

- економічних критеріїв (джерела і величина доходу);
- соціальних (відносини власності на засоби виробництва);
- політичних (наявність влади та впливу у структурі влади).

К. Маркс наступним чином оцінював свій внесок в теорію соціальної нерівності і конфлікту: «Що стосується мене, то мені не належить ні та заслуга, що я відкрив існування класів у сучасному суспільстві, ні та, що я відкрив їхню боротьбу між собою Те, що я зробив нового, полягає в доведенні наступного: 1) що існування класів пов'язане лише з певними історичними фазами розвитку виробництва; 2) що класова боротьба неминуче призводить до диктатури пролетаріату; 3) що ця диктатура сама складає лише перехід до знищення всяких класів і до суспільства без класів» [Маркс К. Письмо к Вайдемейеру от 5 марта 1852г. //Соч. Т.28. С.425].

Аналіз класової структури суспільства має важливе методологічне значення, оскільки дозволяє виявити економічні інтереси великих соціальних груп і отримати ключ до пізнання реальної сутності різних соціальних рухів.

Суттєвий внесок у розвиток теорії соціальної нерівності здійснив інший німецький соціолог, історик, економіст і юрист Макс Вебер. Можна стверджувати, що веберівський підхід є продовженням марксистської традиції, яку він розвинув і модифікував. Розробляючи класову теорію, вчений доповнив її статусним і політичним критеріями соціального розшарування. Таким чином, відмінності у власності створюють класи, у престижі – статусні групи, у владі – політичні партії.

М. Вебер вводить поняття «класовий статус» для позначення груп з певними характеристиками: а) забезпечення товарами, б) зовнішні умови життя, в) суб'єктивна задоволеність або фрустрація. Тобто, «клас» – це група людей з однаковим класовим статусом.

Терміном «соціальний статус» М. Вебер позначає реальні претензії щодо соціального престижу, який визначається: способом життя, формальною освітою, що полягає в практичному або теоретичному навчанні і засвоєнні відповідного способу життя, престижем народження або професії.

Якщо класова приналежність – характеристика об'єктивна, то статус залежить від оцінок людьми соціальних відмінностей. Класи пов'язані з економічними факторами – власністю і доходами, статус визначається різними стилями життя відповідних груп [Алексеенок, Ухорский, С. 192-193].

Таким чином, соціальна структура суспільства за М. Вебером має три аспекти. По-перше, соціальний статус, який визначається стилем життя, освітою, професією, репутацією. По-друге, економічний статус, який детермінується відносинами власності, доходом, ролями на ринку праці. По-третє, політичний статус, який формується відповідно причетності до діяльності політичних партій.

Важливою в контексті розгляду означеної проблематики є розробка П. Сорокіним теорії багатовимірної стратифікації. Вчений ввів поняття

«соціального простору», який має горизонтальний та вертикальний виміри. Кожна людина займає певне соціальне положення у цій матриці. Проводячи паралель з геометричною системою координат, Сорокін пише: «Визначити положення людини або будь-якого соціального явища у соціальному просторі означає визначити її відношення до інших людей та інших соціальних явищ, узятих за такі «точки відліку»... Перефразовуючи відомий вислів, можна сказати: "Скажи мені, до яких соціальних груп ти належиш і які твої функції в межах кожної з цих груп, то я скажу, яке твоє соціальне положення в суспільстві і хто ти в соціальному плані» [Сорокін, С. 231-232].

Для опису системи соціальної нерівності, П. Сорокін вводить поняття «стратифікація», що дослівно означає «робити верстви» (від «stratum» – «прошарок, верства», «facere» – «робити»). Стратифікацію вчений визначає як «диференціацію деякої сукупності людей (населення) на класи за ієрархічним рангом. Вона знаходить своє вираження в існуванні вищих та нижчих прошарків. Її основа і суть – у нерівномірному розподілі прав та привілеїв, відповідальності та обов'язку, наявності чи відсутності соціальних цінностей, влади і впливу серед членів того чи іншого суспільства» [Сорокін, С. 234]. Узагальнивши, стратифікацію можна визначити як структуровану нерівність між різними групами людей. Суспільство, таким чином, складається з ієрархічно розташованих страт – на вершині знаходяться найбільш привілейовані верстви, у основи – найменш поважні.

Кожна страта характеризується чотирма детермінантами: дохід, влада, престиж та освіта. Нерівність таким чином, означає неоднаковий доступ певної страти (групи людей) до економічних ресурсів, соціальних благ та політичної влади [Опалько, С. 41-42].

Окрім зазначених основних критеріїв нерівності, П. Сорокін виокремлює ще й додаткові:

- наявність чи відсутність у індивіда сім'ї;

- громадянство;
- расова приналежність;
- професія;
- володіння чи не володіння майном;
- віросповідання;
- партійна приналежність.

Вчений наголошує на можливості індивіда змінити своє суспільне становище. Він вводить поняття соціальної мобільності, яке означає переміщення індивіда в соціальному просторі.

Соціальна мобільність має два різновиди: горизонтальний та вертикальний. Під горизонтальною мобільністю розуміється зміна свого соціального становища в межах того ж суспільного прошарку (наприклад, зміна місця роботи чи перехід до іншої політичної партії). Вертикальна мобільність передбачає рух по їєрархії (вгору чи вниз), тобто перехід до іншої суспільної групи (наприклад, розорення підприємця, зміна низькооплачуваної роботи на високооплачувану тощо).

Тобто, члени суспільства різняться за рівнем доходів, ступенем впливу на інших людей, успішністю виконання тих чи інших суспільних ролей, але при цьому мають можливість мобілізувати свої ресурси з метою досягнення іншого положення. Однак, соціальна циркуляція є процесом впорядкованим та контрольованим і не кожен, маючи лише бажання, може переміститись у верхні ешелони. Соціальні інститути та організації виконують у суспільстві роль фільтрів; вони перевіряють індивідів на відповідність. П. Сорокін пише: «Цей контроль полягає, по-перше, у тестуванні індивідів для встановлення адекватного виконання ними соціальних функцій; по-друге, у селекції індивідів для певних соціальних позицій; по-третє, у відповідному розміщенні членів суспільства по різних соціальним прошаркам, у їх просуванні чи деградації. Іншими словами, всередині стратифікованого суспільства існують не тільки

канали вертикальної стратифікації, але й свого роду «сито», яке просіює індивідів та визначає їм те чи інше місце у суспільстві. Головна мета цього контролю – розподілити індивідів у відповідності з їх талантами і можливостями успішного виконання своїх соціальних функцій. Якщо вони неправильно розподілені, то вони погано виконують свою соціальну роль, а в результаті страждає усе суспільство: воно дезінтегрується» [Сорокин, С. 317]. Такими інститутами є сім'я, армія, церква, школи, політичні та професійні організації. Інститути сім'ї та школа є механізмами, які перевіряють найбільш загальні властивості індивідів: рівень інтелекту, здоров'я, характер тощо. Інші інститути, подібні професійним організаціям, виступають механізмами, що тестують специфічні якості індивідів, необхідні для успішного виконання покладених на них функцій: голос для співака, ораторський талант для політика, фізична сила для важкоатлета тощо.

Соціолог дотримується точки зору, що рівність людей за певною, наприклад, економічною формою стратифікації, теоретично і практично можливе: «...радикальне «вирівнювання» форми стратифікації можливе й іноді траплялось. Але ми повинні додати до того, що воно супроводжувалось катастрофічними руйнуваннями економічного життя суспільства, ще більшим посиленням злиденності маси населення, анархією та смертю. Ті, хто прагнуть такого «вирівнювання», повинні бути готові до наслідків. Третього не дано! Або пласке економічне суспільство, але під супроводом злиднів та голоду, або відносно процвітаюче суспільство з неминучою соціально-економічною нерівністю» [Сорокин, С. 259].

Не оминули своєю увагою проблему нерівності й представники структурного функціоналізму. Е. Дюркгейм розглядає соціальну нерівність в контексті розподілу праці. На його думку поділ праці відбувається у відповідності до здібностей індивіда, а соціальна нерівність визначається значимістю виконуваних індивідом функцій [Дюркгейм, с. 349].

Інші представники структурно-функціонального аналізу К. Девіс та У. Мур продовжують лінію роздумів Е. Дюркгейма. Соціологи вважають стратифікацію позаісторичним і функціонально обумовленим явищем. Згідно з їх теорією, у кожному суспільстві діє система винагород та мотивацій, за якою розподіляються «кадри» і забезпечується виконання важливих суспільних функцій. До таких винагород К. Девіс та У. Мур відносять: «по-перше, ... предмети, що забезпечують засоби існування та комфорт, по-друге, засоби для задоволення певних схильностей, і нарешті, засоби для підкріплення почуття власної гідності та самовираження» [Девіс, Мур, С. 162].

Зміст теорії стратифікації К. Девіс визначив таким чином: «Кожне суспільство стикається з необхідністю розподіляти індивідів згідно з позиціями у соціальній структурі та спонукати їх виконувати обов'язки, що відповідають тим позиціям. Воно повинно, вирішити проблему мотивації так, аби, по-перше, викликати у відповідних індивідів бажання заповнювати визначені позиції, і, по-друге, спонукати індивідів належним чином виконувати обов'язки, притаманні даній позиції» [В. Грицанюк]. Нерівність, таким чином, виступає рушійною силою соціального розвитку, оскільки прагнення індивідів покращити власне становище стимулює їх соціальну активність і надає стійкість соціальній структурі.

Т. Парсонс здійснив спробу узагальнення теорій соціальної нерівності та на основі ціннісних орієнтацій індивідів, розподілив страти на соціальних сходах. Віднесення індивідів до певної соціальної верстви здійснюється за такими критеріями:

- 1) якісні характеристики, властиві людині від народження (національна приналежність, стать, родинні зв'язки);
- 2) рольові характеристики (посада, рівень знань, професійної підготовки тощо);

3) «характеристики володіння» (наявність власності, матеріальних і духовних цінностей, привілеїв тощо) [Опалько, С.41].

Сучасний соціолог, професор Кембриджського університету, Йеран Терборн сформував власну точку зору на проблему соціальної нерівності. Як зізнається сам вчений, на його погляди здійснили вагомий вплив К. Маркс, М. Вебер, Э. Томпсон, П. Андерсон, А. Грамши, А. Лефевр и Л. Альтюссер [С. 6-7 Интервью с профессором Йораном Терборном // Журнал социологии и социальной антропологии. 2013. № 1. С. 5–19.].

Й. Терборн вважає, що сучасна соціологія має враховувати ряд положень, сформованих за період історії теорії соціальної нерівності:

1. Нерівність є складним та багатовимірним явищем, головною характеристикою якого виступає моральна та соціальна значимість.

2. Особлива увага повинна приділятися пошуку причинних механізмів виробництва та відтворення нерівності, а також способам досягнення рівності.

3. Теорія нерівності повинна будуватися у міждисциплінарних рамках, із залученням не лише економічних і політичних наук, а й медицини, психології і т.д. Необхідно відмовитись від монокультуралізму [Мартіненко, С. 98].

Враховуючи описані постулати, шведський соціолог формує власну теорію нерівності, основою якої є виокремлення трьох її вимірів: вітального, екзистенційного та ресурсного.

Вітальна, чи біологічна, нерівність охоплює базові характеристики людського існування, оскільки включає такі категорії, як тривалість життя, здоров'я тощо.

Екзистенційна нерівність є важливою у соціальному, моральному та політичному відношенні. Вона описує ієрархічну систему, засновану на категоріях «включення/виключення». Прикладами можна назвати прояви

расизму, сексизму, ієрархії, побудовані на основі включення до касти або класу, загалом на відмінностях між індивідами. Екзистенційна нерівність характеризується категоріями свобода та повага.

Ресурсна нерівність передбачає розподіл будь-яких, цінних для даного суспільства ресурсів, як то засоби виробництва, земля, верблуди, освіта або гроші [Терборн, С. 35].

Й. Терборн вважає, що нерівність можна зображати у двох представленнях: «сходи» та «круги». Як можна побачити з вищевикладеного, соціологи частіше розглядали нерівність як «сходи», беручи за основу вивчення ієрархій. «Круги» являють собою горизонтальне зображення нерівності, яке, тим не менш, «імпліцитно містить відсилання до вертикального» [Мартіненко, С. 98]. Прикладами тут можуть бути відношення ядро-периферія, інсайдер-аутсайдер.

Характеризуючи нерівність і рівність у сучасних суспільствах, Й. Терборн зазначає, що, незважаючи на динаміку цих відношень у різних регіонах, можна виявити деякі загальні тенденції. Так, вітальна нерівність з другої половини минулого століття посилюється, особливо щодо Африки і ряду інших регіонів у зв'язку з поширенням захворювань. Екзистенційна нерівність зменшується починаючи з появи рухів за рівні права меншин, що виникають також з другої половини ХХ ст. Ресурсна ж нерівність, зокрема економічна, незмінно зростає. Розпад СРСР, на думку Й. Терборна, значно посилив цей процес.

Значну увагу вчений приділяє розгляду нерівності в контексті глобалізації. Глобальність, на його думку, впливає на національний рівень за допомогою всесвітньої історії, глобального поширення і глобальних обставин, де найважливішими процесами є процеси глобального переплетіння і мережі, а також глобальні потоки, роль яких також неоднозначна. Ці процеси впливають

на нерівність, породжуючи локальні процеси її продукування, серед яких найважливішими виступають механізми:

1) глобальний (або міжнародний) вплив на розробку національних програм;

2) формування моделей інститутів, тобто розробка і припис створення національних інститутів певного роду (дві форми: по-перше, лібералізація за допомогою дерегуляції, приватизації та відкриття кордонів, де головними рушійними силами були МВФ, Світовий банк і Уряд США, що стоїть за ними; по-друге, рух за права людини в цілому і зокрема в інтересах слабких і дискримінованих категорій, що розробляються ООН з допомогою таких інструментів, як конференції та конвенції);

3) політичні приписи (наприклад, в рамках «політики реструктуризації», або політики над контролем народжуваності) [Терборн, С. 52-53].

Нерівності, таким чином, продукуються як на національному, так і на глобальному рівнях, що обумовлює її вивчення на основі синтезованого погляду.

Аналізуючи теорію Й. Терборна, російська соціологиня Т. С. Мартиненко пише: «Теорія шведського соціолога пропонує багато в чому марксистське розуміння нерівності, доповнюючи його теорією справедливості і деякими положеннями феміністської соціології та соціальної медицини. З огляду на це виникає множинність показників та індикаторів соціальної нерівності відповідно до запропонованої Й. Терборном схеми її вивчення, основним завданням соціології в даний час є ретельний аналіз відношень глобальної нерівності, що виникають як результат суперечливої взаємодії глобальних і національних процесів, з метою виявлення динаміки цих відношень» [Мартыненко, С. 100].

Завершуючи огляд основних соціологічних точок зору на природу соціальної нерівності, можна резюмувати:

- соціальна нерівність є складним, багатовимірним явищем, існування якого можна пояснити функціональною необхідністю роботи суспільства;
- вивчення соціальної нерівності неможливе без аналізу структури сучасного суспільства;
- основними підходами до виділення суспільних прошарків, на нашу думку, є теорія класів, родоначальником якої є К. Маркс та теорія багатовимірної стратифікації П. Сорокіна;
- вирішення проблеми соціальної нерівності розроблялось багатьма вченими протягом усієї історії суспільних наук; основними шляхами розв'язання окресленої проблематики на сьогодні виступають розробки програм соціальної політики на національному та глобальному рівнях;

Звісно, дослідження даної теми в рамках представленої роботи неможливо уявити без розгляду проявів соціальної нерівності саме в сучасному українському суспільстві, чому присвячений наступний підрозділ.

2.2 Основні прояви соціальної нерівності в Україні та особливості їх соціологічного аналізу

Нерівність у сучасному світі вже давно вийшла за рамки суто економічної відмінності між групами населення. Сьогодні значного поширення набули форми соціальної, політичної, етнокультурної, гендерної, освітньої і т. п. нерівності. Особливу загрозу становить їх комбінація. З цього приводу авторський колектив монографії «Нерівність в Україні: масштаби та

можливості впливу» зазначає: «Саме внаслідок кумулятивного впливу формуються такі вкрай негативні і загрозливі для національної безпеки явища, як відсторонення окремих груп населення від суспільного життя, поляризація та маргіналізація суспільства. Водночас малозабезпечені верстви населення наражаються на значно вищі ризики різноманітних позбавлень. А ризик відсторонення від суспільного життя найбільшою мірою притаманний мешканцям віддалених населених пунктів, соціально вразливим верствам населення (насамперед, особам з обмеженими можливостями, домогосподарствам з великою кількістю утриманців), окремим групам іммігрантів, безхатченкам» [Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу, С. 5].

Щодо ситуації в нашій країні висловився Голова Представництва ЄС в Україні Х'юг Мінгареллі: «Багато хто з вас ультраліберали, я - ні. Я вірю, що після певного рівня соціальної нерівності неможливо досягти стійкого зростання. У цій країні рівень нерівності просто неприйнятний. Ви не можете бути країною, де більшість населення намагається вижити на менш як 200 доларів, коли у вас сотні Porsche, Ferrari і Lamborghini на вулицях» [УНІАН <https://economics.unian.ua/finance/10026065-riven-nerivnosti-v-ukrajini-prosto-nepriynyatniy-golova-predstavnictva-yes.html>]

Така суспільно небезпечна ситуація потребує регулярних досліджень глибини прояву нерівності у різноманітних її формах. У нашій роботі ми розглянемо такі, на нашу думку, основні форми прояву нерівності в Україні: соціально-економічна, вікова / міжпоколінна, освітня, професійна та інформаційна.

Найбільш очевидним проявом соціальної нерівності традиційно залишається соціально-економічна. Її суть полягає у відмінності між рівнями доходу, яка, у свою чергу, спричиняє нерівність доступу до соціальних благ

(якісне медичне обслуговування, якісна освіта, комфортне житло), до ресурсів (фінансових, земельних тощо), до реалізації своїх прав у цілому.

Зміст соціально-економічної нерівності можна описати двома групами значень. Перша група включає ті особистісні характеристики індивідів, які здатні впливати на можливість одержання того чи іншого рівня доходу та на форму споживання людини (стильовий аспект). До них можна віднести стать і вік, сімейний стан, здібності, освітній рівень, специфіка потреб і смаків тощо. Друга група охоплює особливості механізму розподілу національного доходу і багатства чи пряму дискримінацію, які обумовлюють обмеженість доступу до ресурсів значної частини населення. Окрім власне економічного розшарування, істотний вплив здійснюють і соціальні чинники:

- соціально-професійний статус (рівень освіти і кваліфікації, посада і позиції на ринку праці);
- трудовий статус (умови і зміст праці, ступінь її автономії);
- владний статус (рівень впливу, авторитет);
- символічний капітал, (у випадку конвертації або використання як заміника економічних ресурсів) [Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні С. 94].

Авторський колектив монографії «Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні» розробив власну теоретичну схему аналізу феномену, що розглядається. Їх схема ґрунтується на виокремленні об'єктивних та суб'єктивних складових розшарування на акро-, мезо- та мікрорівнях, а також чинників, які впливають на цей процес [Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні С. 101]. Графічно ця схема аналізу зображена на рис. 1.

Таким чином, соціологічний аналіз соціально-економічної нерівності передбачає:

- 1) дослідження соціально-економічного капіталу (сукупність наявного матеріального статку, освітньо-професійного статусу та умов зайнятості);
- 2) вивчення соціально-економічних стратегій поведінки, цінностей, очікувань, компетенцій залежно від того чи іншого розподілу капіталу;
- 3) аналіз зв'язку між складовими соціально-економічної нерівності та іншими чинниками соціальної диференціації: аскриптивними (вікові, етнічні відмінності тощо) та дескриптивними (соціальний капітал, потенціал соціально-просторової мобільності тощо) [Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні С. 101].

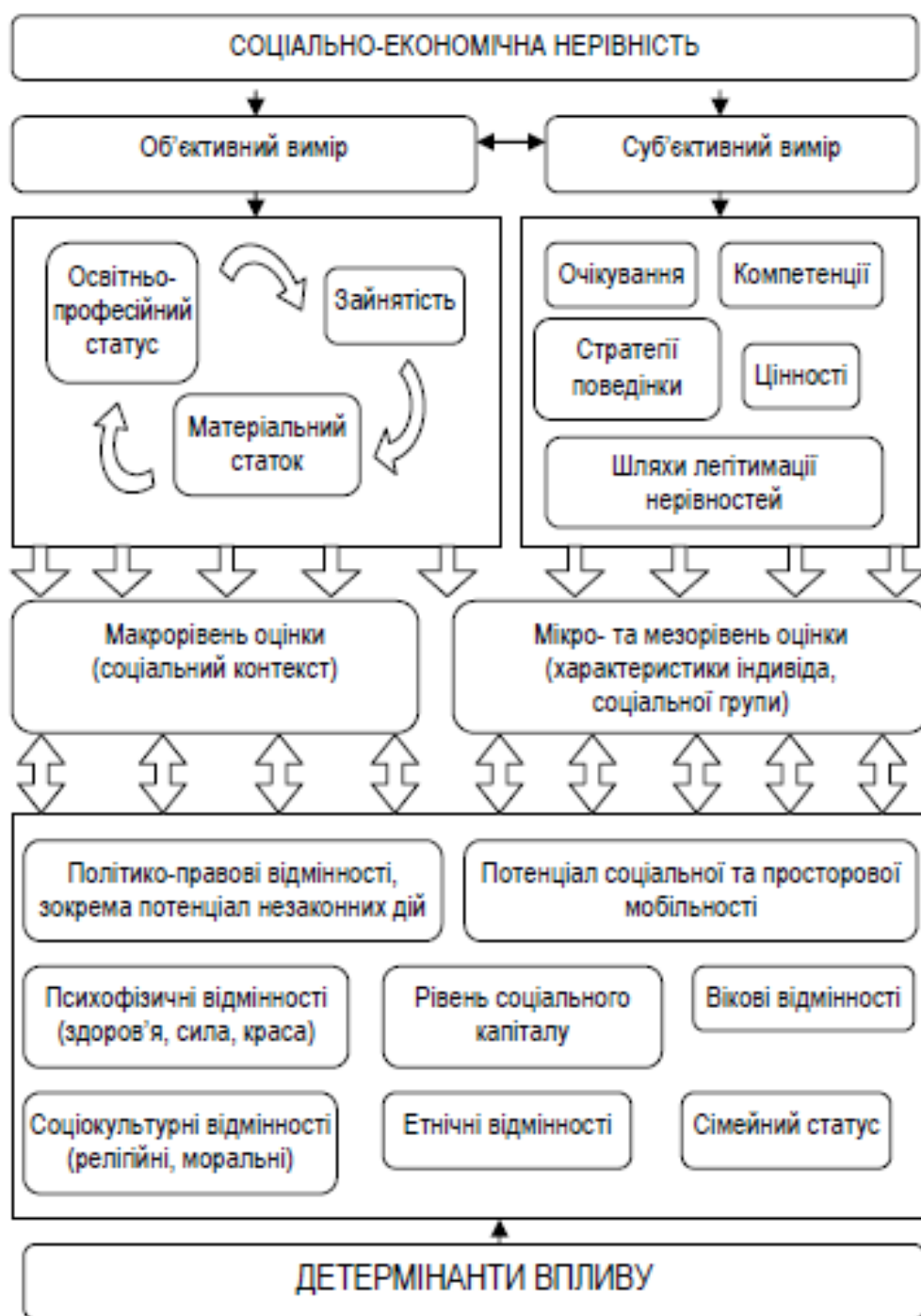

Рис. 1 Системний аналіз підходів до дослідження соціально-економічної нерівності [Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні С. 102].

На практиці дослідження соціально-економічної нерівності проводиться за об'єктивними чи суб'єктивними оцінками.

До об'єктивних відносять різного роду індекси та коефіцієнти. Так, наочне зображення стану нерівності в економіці отримують за допомогою кривої Лоренца. Словник економічних термінів тлумачить: «Крива Лоренца – це крива, що показує, яку частину сукупного грошового доходу країни отримує кожна частка низькодохідних і високоприбуткових сімей, то тобто відображає у відсотках розподіл доходу між сім'ями з різним достатком. Крива Лоренца наочно показує, наскільки фактичний розподіл доходів між різними родинами відрізняється від рівномірного розподілу» [словник]. По осі абсцис відкладається частка населення, а по осі ординат – частка доходу в економіці. Крива Лоренца показує, яка частка доходу приходить на відповідну частку населення. Ситуації повної рівності буде відповідати крива Лоренца, що збігається з діагоналлю.

Кількісно нерівність описують за допомогою коефіцієнта Джині. Цей показник розраховується за даними державної статистики щодо подушного доходу населення (відношення доходів 10% найбідніших до доходів 10% найбагатших, одиницею вимірювання є або відсотки (шкала від 0 до 100), або індекс (шкала від 0 до 1)) [Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні С. 103]. Чим більше значення коефіцієнту, тим вище рівень поляризації суспільства за рівнем доходів і сильніше нерівність (у такому випадку коефіцієнт близький до 1).

Але необхідно зазначити, що дані показники мають суттєві обмеження. По-перше, вони не враховують тіньовий сектор економіки, який за даними МВФ у 2015 році досяг 42,9% в Україні. По-друге, коефіцієнт Джині не пояснює, яким чином об'єктивні показники динаміки економічних нерівностей відтворюються у масовому сприйнятті соціального розшарування та власного положення у структурі цього розшарування, і, відповідно, яким чином вони пов'язані із трансформаціями соціальної структури [Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні С. 103]. Так, значення коефіцієнта Джині у 2017 році в Україні становило 25%, що означає незначний розрив між

частками найбагатшого та найбіднішого населення. Той факт, що Україна очолила рейтинг європейських країн з найменшим показником нерівності за доходами вже звучить абсурдно, адже є далеким від реальності твердженням.

Ситуацію соціально-економічної нерівності на макрорівні найчастіше аналізують за допомогою інтегральних індексів якості життя, розроблених міжнародними організаціями, зокрема ООН. Це індекс людського розвитку, індекс купівельної спроможності, індекс нерівності (в основі лежать коефіцієнти Джині та Пальма), рейтинг добробуту міжнародного дослідницького центру «Legatum Institute», оцінки відносної та абсолютної бідності тощо. Так, у 2017 році Індекс Людського Розвитку в Україні становив 0,751; наша країна займала 88 місце у рейтингу з 189 країн, для яких вираховується даний показник. У період з 1990 по 2017 рр. очікувана тривалість життя при народженні в Україні збільшилась на 2,3 роки; середня кількість років навчання збільшилась на 2,2 роки, а середня кількість років навчання зросла на 2,6 роки. Останнім часом рівень життя в Україні, що визначається валовим національним доходом (ВНД) на душу населення, дещо зріс: приблизно на 9% у 2015-2017 рр. [<http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/pressreleases/2018/human-development-indices--where-does-ukraine-rank--.html>]

У соціології більшого поширення здобули методи суб'єктивних оцінок. Типовим прикладом цієї методики можна назвати самооцінку населення щодо їх належності до тих чи інших верств суспільства, класів (нижчий, середній, вищий). Вчені Інституту соціології НАН України у щорічному Моніторингу соціальних змін застосовують класову схему EGP (Erikson – Goldthorpe – Portocarero), яка ґрунтується на самоідентифікаціях респондентів із певними освітньо-професійними групами та групами матеріального добробуту. Схема EGP базується на основі класифікатору професій ISCO-88 та включає сім професійних класів:

I – професіонали, керівники, інтелігенція вищого рівня; промисловці, підприємці, землевласники;

II – професіонали, керівники, інтелігенція середнього рівня;

III – напівпрофесіонали, старші працівники офісів, торгівлі, сфери обслуговування; працівники офісів, торгівлі, сфери обслуговування нижнього рівня;

IV – дрібні роботодавці в промисловості, сфері послуг; дрібні роботодавці в сільському господарстві; самозайняті в промисловості, сфері послуг; самозайняті в сільському господарстві;

V – техніки, старші робітники (бригадири та ін.);

VI – кваліфіковані робітники в промисловості;

VII – некваліфіковані робітники в промисловості; сільськогосподарські робітники) [Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні С. 107-108].

В контексті представленої роботи, ми виокремили групи показників, за якими можна візуально оцінити соціально-економічне становище індивідів та зробити висновки щодо нерівності між індивідами. Зокрема, це:

- місцевість (архітектура, інфраструктура, екологічні характеристики місцевості);
- зовнішній вигляд індивіда (стан та якість одягу, прикраси, доглянутість/занедбаність тощо);
- атрибути (наприклад, марка автомобілю, техніки, брендовість аксесуарів тощо);
- вид діяльності (наприклад, харчування вуличною їжею чи обід у ресторані; розповсюдження листівок, збір милостині і т.п).

Наступним різновидом соціальної нерівності, що знайшов своє місце в реаліях сучасного українського суспільства є вікова нерівність. Найбільший прояв вікова нерівність знаходить у сфері працевлаштування, доступу до ресурсів, проявах насилля щодо літніх людей та інформатизації.

Невтішною є статистика низького рівня працевлаштування людей віком до 25 років. Більшість роботодавців ставлять обмеження віку для кандидатів – 35-40 років (маються на увазі вакансії, що потребують певної кваліфікації).

Іншим невтішним явищем є обмеження літніх людей у доступі до кредитних ресурсів – більшість банківських установ погоджуються надавати їм лише невеликі споживчі кредити, відмовляючи у кредитах на житло чи автомобіль. Літні люди також найчастіше стають жертвами побутового (сімейного) насилля, шахраїв та грабіжників.

Такий стан справ є порушенням задекларованих у Конституції прав людини і постає нагальним питанням побудови кращої соціальної політики в державі [«Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу», С. 142].

Розглянемо тепер освітню нерівність. Вважаємо важливим обмовитись, що соціологія розглядає освіту як чинник соціалізації, як ретранслятор цінностей і норм, як інститут, що відтворює соціальний порядок у суспільстві. Чи не найбільша увага вчених звернена до виявлення чинників та наслідків освітньої нерівності, а також до вивчення впливу освіти на соціальну стратифікацію суспільства [Оксамитна, С.13].

За останнє десятиліття освітня система України зазнала значних трансформацій: перебудова системи вищої освіти на кшталт європейської, поширення нових технологій та методів викладання у середній та вищій школах, впровадження платної форми навчання, зростання вартості послуг дитячих дошкільних і позашкільних закладів тощо. Внаслідок цього відбувається розшарування суспільства на групи за рівнем доступу до якісної

освіти. Як пише Н. М. Левчук «нерівність доступу виявляється вже на ранній стадії освітнього циклу – на рівні початкової школи: діти із незаможних родин мають досить низькі шанси потрапити до спеціалізованих шкіл і гімназій, якість навчання у яких суттєво відрізняється від звичайних непрестижних шкіл. Відбувається розшарування середніх навчальних закладів за якістю учбового процесу, з одного боку, і диференціація доступу до них – з іншого, що має особливе значення для соціально уразливих груп населення з малими доходами, для жителів сіл і невеликих міст» [Левчук, С.149].

Однак цим рівнем нерівність в освіті не обмежується. У системі вищої освіти внаслідок реорганізації вступного процесу, все більше сімей втрачають надію на вступ їхніх дітей до ВНЗ. Велику проблему становить вартість вищої освіти, яка лише за 2017 рік зросла в середньому на 12%, а це на 3-4 тисячі дорожче за попередній рік. Вартість навчання у деяких ВУЗах сягнула 50 тисяч на рік [<https://tsn.ua/groshi/osvita-yak-rozkish-vishi-znovu-pidvischili-vartist-navchannya-960585.html>]. За даними Державної статистики, у 2017 році 92,2% опитаних респондентів навіть не можуть собі дозволити робити заощадження [Самооцінка домогосподарствами рівня своїх доходів за 2017 рік (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) <http://www.ukrstat.gov.ua/>]. Як бачимо, більшість українських сімей просто не можуть дозволити собі оплату вищої освіти.

Окремого розгляду потребує проблема територіальна нерівномірність доступу до закладів освіти. Так, за даними Державної служби статистики, у 2017 році закладами дошкільної освіти було охоплено лише 57% дітей відповідного віку [<http://www.ukrstat.gov.ua/>]. Суміжною проблемою є перенасиченість груп дошкільних навчальних закладів, що неабияк впливає на якість отриманої освіти: у 2017 році 14,9 тис. ДНЗ з обсягом 1141000 місць, навчали 1304000 дітей відповідного віку [<http://www.ukrstat.gov.ua/>].

Система середньої освіти в селах потребує реорганізації та вдосконалення, оскільки група таких навчальних закладів відрізняється слабким матеріально-технічним забезпеченням, нестачею кадрів, малокомпетентними школами та надмірною уніфікованістю. Низька якість середньої освіти в сільській місцевості тягне за собою нижчий рівень знань та менші шанси на вступ до ВНЗ порівняно з жителями міст та обласних центрів. Н. М. Левчук пише: «Нині склалася ситуація, коли доступність освіти, передусім вищої, майже повністю залежить від матеріального становища сім'ї. Доступність та ймовірність участі у системі вищої освіти різко зменшується в міру погіршення матеріального становища і зниження соціального статусу сім'ї, віддаленості проживання від великих міст та обласних центрів» [Левчук, С. 149-150].

Нерівність за професією та сферою діяльності проявляється найбільшим чином глибиною розриву між доходами працівників різних кваліфікацій. Досягнення певного професійного статусу сьогодні гарантує високі матеріальний дохід, доступ до високої якості послуг, безпеки праці.

В Україні й сьогодні існує великий перелік високодохідних професій, що забороняє зайнятість за ними жінок, молоді, людей з обмеженими можливостями. Жіноча зайнятість переважає у видах діяльності з найнижчими рівнями середньої заробітної плати – наданні комунальних та індивідуальних послуг, діяльності готелів та ресторанів, освіті, охороні здоров'я та соціальному забезпеченні, у яких жінки становлять переважну частку (60-83%) працюючих громадян.

Водночас чоловіки зайняті високооплачуваними видами діяльності у галузях промисловості, транспорту та сфери інформаційно-комунікаційних технологій (61-79%). Також більшість керівних посад як і раніше займають чоловіки. [Є. Гороховець Чому жінки в Україні заробляють менше, ніж чоловіки? <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/03/27/223358/>].

Нерівність за професією існує і через значну міжпрофесійну диференціацію, яка містить значний розрив між рівнями оплати за роботу різної кваліфікації – складну, кваліфіковану працю чи виконання простих, жорстко регламентованих операцій.

Як зазначає авторський колектив монографії «Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу», наявність заборгованості з виплати заробітної плати та нерівномірний розподіл цієї заборгованості за сферами діяльності також виступає чинником формування нерівності за професіями та сферами діяльності. На 2011 рік найбільшою була заборгованість з виплати заробітної плати у промисловості (60,3% від загального обсягу заборгованості), операціях з нерухомим майном, оренді, інжинірингу та наданні послуг підприємцям (13,7%), будівництві (10,9%). Дослідники пишуть: «Значна концентрація низькооплачуваних професій по окремих видах економічної діяльності призводить до поглиблення цієї нерівності, оскільки ефект масштабу посилює негативні наслідки впливу зростання заборгованості з виплати заробітної плати на рівень життя зайнятого населення» [Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу, С. 180].

Перехід до суспільства знань (або за іншою термінологією, постіндустріального чи інформаційного суспільства) формує у індивідів нагальну потребу в отриманні інформації. Сучасна глобальна інформатизація суспільства не здатна забезпечити однаковий доступ до інформації усіх груп населення. У такому контексті, обов'язковим, на нашу думку є розгляд інформаційної нерівності.

Інформаційна нерівність (англ. «digital divide») являє собою нерівний доступ членів суспільства, суспільних груп чи навіть країн до інформаційно-технологічних надбань сучасності: цифрової техніки, сучасних технологій, Інтернету, інформації тощо.

Американський ІТ-спеціаліст Якоб Нільсен визначає інформаційну нерівність як стан, коли «певна частина населення має суттєво краще можливості для отримання користі від використання сучасних технологій, ніж інша частина населення» [Архипова].

Академік Національної академії наук України М. З. Згуровський розробив власну класифікацію інформаційної нерівності, виокремлюючи кілька вимірів її прояву.

Перший вимір нерівності стосується нерівномірного розподілу Інтернет-вузлів за регіонами світу у порівнянні з розподілом чисельності населення та сягає двох, а подекуди й трьох, порядків [Архипова].

Другий вимір цифрової нерівності пов'язаний з тим, що 80% обсягу інформації в світі сьогодні створюється англійською мовою, при цьому 75% населення землі її не знають.

Третій вимір інформаційної нерівності лежить у межах окремих країн. Справа в тім, що технологічні зміни позбавляють деякі групи населення можливостей сучасної цивілізації внаслідок низького матеріального становища, місцезнаходження (мешканці сіл), похилого віку, стану здоров'я чи етнічної та статевій належності [Згуровський М.З. С. 114].

Позиції країн стосовно їх місця на світовому ринку інформаційних технологій визначаються на основі рейтингових досліджень з використанням індексних значень. Прикладами таких інтегральних показників виступають розроблені різними міжнародними організаціями інтегральні індекси: Індекс розвитку ІКТ у країнах світу (Міжнародний союз електрозв'язку), Індекс розвитку Інтернету в країнах світу, Індекс мережевої готовності (в рамках Індексу глобальної конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму) і т.п.

Розглянемо дані з Індексу глобальної конкурентоспроможності. Вказаний індекс був розроблений для Всесвітнього економічного форуму професором

Ксав'є Сала-і-Мартіном, і вперше представлений на Форумі у січні 2005 р. і з того часу проводиться щорічно. Складовими індексу є чотири основні групи чинників конкурентоспроможності: 1) макроекономічна динаміка; 2) ефективність управління країною; 3) ефективність бізнес-сектору; 4) розвиненість інфраструктури. Кожна з цих груп чинників включає певну кількість субіндексів, всього їх 12 (див. Рис. 2).

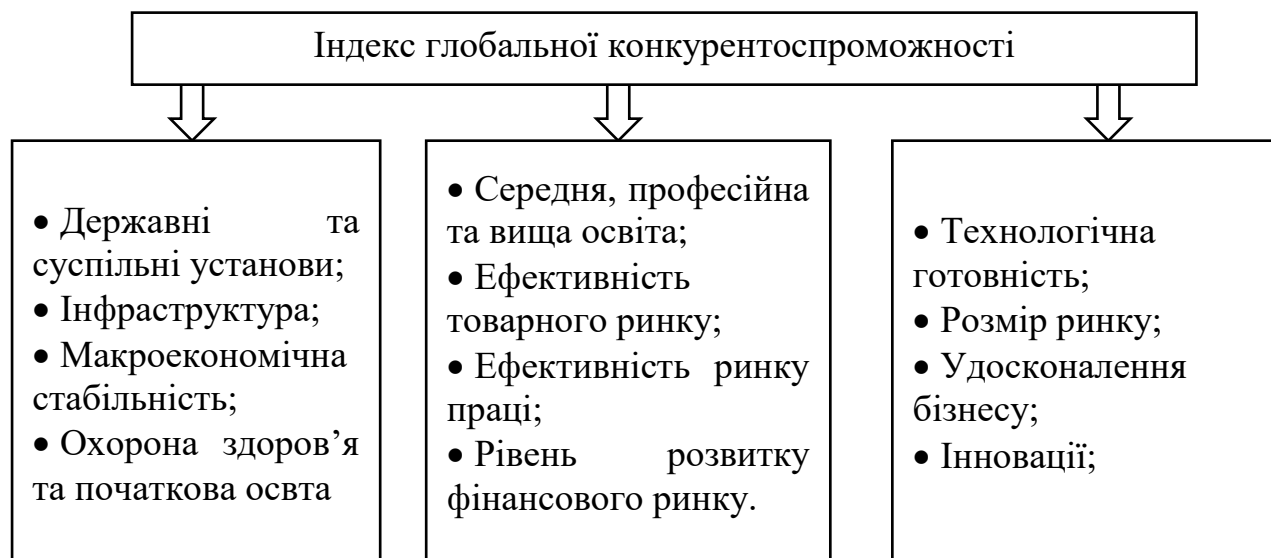

Рис. 2 Субіндекси конкурентоспроможності [Дідух, С. 134]

Розрахунок індексу відбувається шляхом зіставлення значень кожного з аналізованих показників та обчислення індексів по кожному із них. Згідно з отриманими результатами певній країні присвоюється місце в рейтингу, яке прямо пропорційне її балам, тобто чим вищі бали, тим вищий рейтинг країни серед інших країн світу, отже, тим вища її конкурентоспроможність. Нас в контексті інформаційної нерівності цікавить показник впровадження інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ).

Відповідно до звіту Всесвітнього економічного форуму за 2018 рік у міжнародному рейтингу конкурентоспроможності за критерієм впровадження ІКТ Україна займає 77 місце з оцінкою 51,0 бал (за шкалою 0-100, де 100

найкраща позиція). Порівняно з попереднім 2017 роком, Україна піднялася на 4 позиції.

Позитивні тенденції зберігаються лише за інтегральним показником у всесвітньому рейтингу, який навряд чи об'єктивно свідчить становище всередині нашої країни (необхідно пам'ятати, що значення індексу є порівняним з іншими країнами). Україна за цим рейтингом змогла обійти лише країни Африки, Середньої Азії та деякі країни Східної Європи (Боснія та Герцеговина). За останній рік в Україна може похвалитися збільшенням кількості активних абонентів мобільного зв'язку (аж на 10 позицій). Показники ж рівня користування Інтернетом (загальна кількість користувачів та абонентів широкосмтового Інтернету) у цьому році зменшилися (див. Табл. 1).

В соціології традиційно ситуацію інформаційної нерівності можна встановити на основі результатів соціологічних інтерв'ю. Таке опитування проводилося у травні 2005 року на території Східної України. В результаті дослідження були встановлені такі факти:

- 1) 66% опитаних не є користувачами Інтернету,
- 2) 4% взагалі не мають уявлень про Інтернет, а ті, хто звертаються до Інтернету вдома чи на роботі, складають 6% та 11% відповідно,
- 3) 13% респондентів користуються ним в комп'ютерному клубі чи Інтернет-кафе.
- 4) Зі зростанням рівня освіти та зниженням віку респондентів покращуються показники комп'ютерної грамотності та користування Інтернетом.

Основними факторами, які перешкоджають комп'ютеризації автор дослідження Лобовикова О. називає невисокий відносно сучасних вимог рівень освіти та малозабезпеченість більшої частини населення. [Лобовикова Е.А., с. 517-519]

Місце України у глобальному рейтингу за рівнем впровадження ІКТ*

Субіндекс	2017 рік (137 країн)	2018 рік (140 країн)	Зміна позицій у рейтингу за рік
Місце у глобальному рейтингу за технологічною готовністю	81	77	↑4
Інтернет-користувачі	81	83	↓2
Абоненти фіксованого широкосмугового Інтернету	63	66	↓3
Активні абоненти мобільного широкосмугового зв'язку	115	105	↑10

*Дані взяті з Індексу глобальної конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index) за 2017 та 2018 роки [1) <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2018/country-economy-profiles/#economy=UKR> 2) <http://edclub.com.ua/analitika/pozyciya-ukrayiny-v-reytyngu-krayin-svitu-za-indeksom-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-2>]

Існування інформаційної нерівності, яке ми засвідчили в українському суспільстві, здатне призводити до таких негативних наслідків як: маніпулювання свідомістю індивідів, поширення кібер-злочинів «від нанесення шкоди окремій особі внаслідок викрадення персональних даних до виникнення складних соціальних проблем суспільства, пов'язаних з корупцією на різних рівнях та руйнуванням засад демократичного суспільства» [Архипова]. Така ситуація на нашу думку потребує ґрунтовних досліджень і вирішення проблеми нерівності на державному рівні.

Висновки до другого розділу

Модернізація сучасного світу внесла неабиякі зміни у суспільний устрій та соціальні відносини. І хоча багатьох негативних явищ минулого вдалося позбутися, соціальна нерівність продовжує існувати як характерна риса будь-якого сучасного суспільства.

В соціології нерівність розглядається у різних її проявах: економічному, етнічному, гендерному, професійному тощо. Головна спільна риса усіх типів нерівності – це їх негативний деструктивний вплив на функціонування суспільної системи. На думку П. Сорокіна, повністю викоринити соціальну нерівність можливо жертвуючи при цьому соціально-економічним розвитком країни. І ми з ним в цьому погоджуємось. Однак, на нашу думку, проблема соціальної нерівності повинна знаходитись під контролем держави і мати інституційне регулювання.

РОЗДІЛ III. ВІЗУАЛЬНІ ПРОЯВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ НЕРІВНОСТІ У М. КИЄВІ: РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Обґрунтування проблеми соціологічного дослідження

Історія українського суспільства останніх десятиліть вражає трансформаціями усіх сфер життя. Розпад СРСР призвів до необхідності перебудови усіх соціальних систем: від економічної до освітньої. Світова економічна криза спричинила вихід на економічний ринок нових сфер зайнятості та бізнесу та зникнення деяких видів діяльності і заробітку. Вступ України до Європейського союзу вимагає змін економічної системи, у системі охорони здоров'я, освіти, соціальної політики. Не можна також применшувати вплив глобальних тенденцій та науково-технічного розвитку.

Описані вище трансформації звісно не можуть відбуватися не вносячи змін до соціальної структури суспільства. Нові явища, процеси, взаємодії породжують нові критерії розшарування суспільства за рівнем доступу до них.

Соціальна нерівність, яка існує протягом усієї історії людства, у сучасному світі знайшла найбільшу різноманітність та глибину своїх проявів: від нерівності доходів до нерівного доступу до знань та інформації.

В Україні проблема соціальної нерівності ускладнена транзитним етапом її існування та функціонування. За оцінками фахівців Центру Разумкова, доходи 10% найбагатших українців, з урахуванням тіньових доходів, більше ніж у 40 разів перевищують доходи 10% найбідніших верств населення. [http://razumkov.org.ua/uploads/article/2014_Time_of_Choice_ukr.pdf, С. 16-17]. За результатами е-декларування доходів, народні депутати України у 2016 році володіли статками на 12,3 млрд. грн. (в середньому – 30,4 млн. грн. на одного депутата) [https://www.unn.com.ua/uk/news/1614895-rezultati-e-deklaruvannya-pidvischili-rizik-dostrokovikh-parlamentskikh-viboriv-v-ukrayini-nimetskiy-ekspert], тоді як середньомісячна заробітна плата в Україні у вересні 2018 року

склала 9042 грн [https://index.minfin.com.ua/labour/salary/average/]. Таке становище економісти пояснюють неефективністю діяльності Уряду, зокрема впровадження реформ, високим рівнем корупції та сповіданням чиновниками власних інтересів з метою збагачення.

Окремого розгляду потребує ситуація у столиці України, м. Києві. Місто-мільйонник об'єднує у собі мешканців з неймовірною диференціацією доходів. Так, у 2017 році чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими фактичного прожиткового мінімуму (2941,5 грн.) склала 22,9% до загальної чисельності населення Києва. При цьому частка осіб, що отримують дохід понад 5160 грн. на місяць склала 27,7% [http://www.kiev.ukrstat.gov.ua].

Така ситуація обумовлює дослідження динаміки нерівності з метою своєчасного виправлення критичного становища в суспільстві.

Об'єкт дослідження – фотографії зроблені у місті Києві.

Предмет дослідження: візуальні прояви соціальної нерівності.

Мета дослідження: візуально дослідити прояви соціально-економічної нерівності в Україні.

Основні завдання дослідження:

На основі проведеного дослідження розробити категорії та індикатори, за якими можна аналізувати соціально-економічну нерівність між людьми.

Вибіркова сукупність складається з 6 фотографій, зроблених безпосередньо дослідником.

Виклад основного матеріалу

Означене дослідження проводилося восени 2018 року. Нами були виокремлені три вимоги до зображуваних об'єктів:

1) вони мають відображати реалії усього українського суспільства;

- 2) за ними можна визначити різницю у соціально-економічному положенні;
- 3) вони мають бути доступними для дослідника.

На основі цих вимог ми зосередили свою увагу на трьох сферах: місце проживання, заклади харчування та повсякденна діяльність індивідів. Відповідно до кожної сфери були відібраті три пари фото, на яких зображені варіанти високого та низького соціально-економічного забезпечення: елітний житловий комплекс та гуртожиток; ресторан та заклад швидкого харчування; повсякденність літньої жінки та молодшої дівчини «мажора».

При аналізі цих фото ми спиралися на концепцію семантичного аналізу Роланда Барта. Згідно його поглядів, дивлячись на фото можна виокремити денотацію та конотацію візуального образу. Під денотацією розуміється очевидність, тобто те, що зображено на фото. Вона відповідає на питання: що це? Конотація у свою чергу більш глибоке поняття, вона ґрунтується на життєвому досвіді глядача. Це те, які асоціації, почуття та враження у нас виникають, дивлячись на фото.

Таким чином, ми спочатку будемо описувати денотацію фотографій, а потім, порівнюючи їх, описувати її конотацію. На основі проведеного аналізу, ми плануємо систематизувати категорії, за якими описувались відмінності.

Умови проживання

На першому фото зображений вестибюль житлового будинку. Вестибюль чистий, ніде не видно сміття та пошкоджень. Стіни, підлога та стеля вкриті плиткою однієї цвітової гами. На стелі розміщені камери відеоспостереження та лампи сучасного зразка. Усі три ліфти справні, про це свідчать індикатори над дверями ліфту. Вони сучасного зразка та надійні. У вестибюлі розміщені квіти та мольберт з картиною. Також холл вміщає шкіряні крісла та дерев'яний журнальний столик. Пошкодження відсутні.

Фото 1

Вестибюль житлового комплексу «Park Avenue»

На другому фото зображений вестибюль одного з жилих гуртожитків у Дніпровському районі м. Києва. Стіни обшарпані, фарба подекуди облізла та вигоріла. Видно тріщини. Стеля біля труби має сліди вологи (протікає). Опалювальні прилади, ліфт та покриття підлоги зразка СРСР. Освітлювальні прилади відсутні. Проводи електромережі не ізольовані під штукатуркою. Двері до блоку дерев'яні, подекуди пошкоджені. Біля дверей лежить стара брудна ганчірка. На стіні присутні сліди графіті. Ліфт обклеєний оголошеннями та наклейками. Про сучасність нагадують лише металопластикові вікна.

Фото 2

Вестибюль гуртожитку по вул. Петра Вершигори, 7

Описані фото демонструють різницю у житлових умовах індивідів різного матеріального статку. У житловому комплексі дизайн інтер'єру покликаний створити відчуття комфорту, затишку та престижності. Жильці у свою чергу не пошкоджують наявні там речі. Гуртожиток виступає повною протилежністю – ремонт не відбувався достатньо давно (якщо взагалі відбувався), єдине, що свідчить про більш-менш дбайливе ставлення до приміщення та жильців – наявність металопластикових вікон, які були встановлені за кошти одного з депутатів міської ради скоріше за все з метою агітації населення. Жильці гуртожитку дотримуються байдужого та подекуди вандалного ставлення до місця їх проживання, що відображається у графіті та механічних пошкодженнях стін.

Таким чином, створюється враження, що якщо у тебе немає достатньо коштів (а вартість за один квадратний метр у ЖК сягає 91660 грн.), то й на гідні умови життя ти не заслуговуєш.

Заклади харчування

Фото 3

Замовлення у ресторані COIN

На третьому фото зображене замовлення однієї пари, що побажала залишитись невідомою у ресторані COIN.

Їжа розміщена на чистому, цілому посуді, акуратно. Стіл виглядає якісним (три види дуба). На столі розстелена скатертина з натуральної тканини. Присутні спеції у спеціальних скляних посудинах. Палички для суші в одноразовому чохлі із логотипом закладу. Столові прибори подані разом із

тканинною серветкою, яку можна розмістити на колінах. Посуд ексклюзивний, дизайнерський у кольоровій гамі закладу.

Фото 4

Замовлення у ресторані «Пузата хата»

На четвертому фото зображене замовлення у закладі швидкого харчування «Пузата хата». Страви прості, домашні, подаються на дешевому, чистому посуді. Пластикова таця під посудом не виглядає новою. Столові прибори розміщені без серветки, також помітно, що вони використовуються давно. Страви в посуді розміщені неакуратно, подача є не досить зручною (через це перша страва розлилася). Стіл виготовлений з дешевого матеріалу ДСП. Відсутні скатертини або сети, серветки та спеції.

Заклад на 3 фото, спрямований на задоволення потреб, забезпечення комфортного відпочинку та надання гастрономічного й естетичного людей. За

зовнішніми ознаками стає зрозуміло, що ресторан піклується про комфорт відвідувачів, що знаходить своє вираження у зручній, красивій подачі страв та супутніх предметів. Звісно, такий комфорт має свою ціну, яка по кишені далеко не усім киянам.

Ресторан домашньої кухні не надто замислюється про комфорт, зручність та задоволеність клієнтом. Це стає зрозумілим з того, що заклад використовує дешевий посуд; столові прибори не мають чохлів, що піддає їх забрудненню; пластикова таця не зручна у використанні, адже не завжди витримує вагу страв. Тобто політика закладу: зайшов – дешево поїв – пішов (не обов’язково із задоволенням). Що ж, напрошується висновок: немає грошей – не мрій про естетику, комфорт та задоволення. Лише вгамування фізичного голоду.

Повсякденна діяльність

На п’ятому фото зображена жінка похилого віку, вдягнена у демісезонну куртку та гумові чоботи. Під ногами лист картону. На голові хустка, руки вдягнені у рукавиці. Жінка сидить на розкладному дерев’яному стільці. В руках вона тримає вербові гілки. Голова і погляд жінки опущені, тіло знаходиться у напруженні.

З фото стає зрозумілим, що жінка знаходиться у підземному переході, де займається торгівлею вербовими гілками. Картон під її ногами лежить задля того, щоб ноги не так швидко змерзли від холодної плитки. Взуття та одяг на жінці дещо не за сезоном (фото було зроблене 7 грудня 2018 року). Поза жінки говорить про сором від своєї діяльності – схилена голова, опущені очі. Напруженість тіла може свідчити про те, що жінка змерзла, однак додому не йде.

Фото 5

Повсякденність літньої жінки

Це фото яскравіше ніж усі попередні свідчить про безвихідь у житті пенсіонерів. Розміру пенсії не вистачає на усе необхідне і люди мають шукати додаткового доходу. Одяг і взуття не за сезоном говорять про те, що жінка не може собі дозволити сучасне, гарне, тепле та якісне вбрання.

Фото 6

Повсякденність молоді забезпеченої дівчини

На шостому фото зображена молода дівчина. Вона вдягнута у сучасну теплу куртку, чоботи, светр та штани. Волосся доглянуте, заплетене у коси. У руках вона тримає ключі від авто, з чого стає зрозуміло, що Honda C.I.V.I.C. чорного кольору, зображена на фото, належить їй. Положення тіла дівчини вільне, знаходиться у русі (під час зйомки вона виходила з авто).

Порівняння шостого фото із зображенням літньої жінки просто вражає різницею. Літня жінка усім своїм виглядом демонструє нужденність та

стурбованість власним становищем. Дівчина ж навпаки виглядає впевненою, безтурботною та задоволеною життям. Щодо різниці в соціально-економічному плані, ми бачимо що одяг обох жінок має різний ціновий рівень. Дівчина вдягнена відповідно до сучасної моди; пенсіонерка ж навпаки вдягнена у дешевий старий одяг, ще й не за сезоном. Жінки мають різну направленість діяльності: пенсіонерка намагається отримати бодай якийсь дохід, а молода дівчина посеред дня просто їздить містом у справах чи просто гуляючи (куди вона йшла, на жаль нам невідомо, однак її одяг не свідчить про ділову зайнятість).

Отже, за цими двома фото ми можемо робити висновки про матеріальне становище зображених за такими ознаками: зовнішність (доглянутість / недоглянутість), одяг, вид діяльності, аксесуари (у нашому випадку автомобіль).

В процесі розгляду фотографій спостерігається невтішна тенденція: якщо індивід не досяг високого матеріального положення, він не може отримувати більше ніж елементарне задоволення фізичних потреб – дах над головою, втамування голоду... Така ситуація породжує незадоволеність власним становищем та пошук джерел додаткових засобів існування. З цієї позиції нерівність навіть виступає хорошим стимулом. Однак, не можна забувати, що збільшення розриву між багатими і бідними може призводити до дестабілізації суспільства і, навіть, до революцій.

На основі проведеного нами аналізу, ми здійснили спробу виділити категорії та індикатори, за якими візуально можна оцінювати соціально-економічне положення людини. Схема, розроблена нами представлена на Рис. 3. Ця розробка поклала початок подальшому удосконаленню методики візуальних досліджень проблеми соціальної нерівності в українському суспільстві.

Рис. 3 Індикатори соціально-економічного становища індивідів (візуальний контекст)

Таким чином, соціально-економічна нерівність знаходить своє вираження у найрізноманітніших сферах життя індивідів. У представленій роботі ми розглянули лише деякі з тих, що візуально доступних для аналізу. Нерівність проявляється в усьому: в обслуговуванні, в житлових умовах, в можливостях та видах діяльності людей. Проблема соціальної нерівності в українському суспільстві потребує подальших ґрунтовних досліджень. Візуальні ж методи у дослідженні означеної проблеми, є хорошим інструментом для отримання достовірної інформації.

ВИСНОВКИ

Візуальна соціологія – це область знань, що розпочала своє становлення майже одночасно з появою фотографії. Її розвиток пов'язується насамперед з використанням фотографії в соціальних науках: антропології та етнографії. За допомогою фотознімків досліджувались об'єкти матеріальної культури та форми суспільної поведінки (зокрема, обряди, пов'язані з релігією та святами) різних етносів.

В соціології використання фотографії розпочалось публікаціями в «American Journal of Sociology» як ілюстрації понять та гіпотез. В подальшому фотознімки використовувались американськими вченими в дослідженнях соціології міста та міської антропології. Проводиться ряд проектів вченими Д. Харпером, Б. Ароном, Ф. Івеном, Б. Джексоном, М. Розенбергом, Е. Холлом, Е. Зубі, І. Гофманом та ін.

Сьогодні дослідження візуальної соціології набувають величезної актуальності, оскільки обумовлені зростаючою візуалізацією усіх сфер життя суспільства та необхідністю досліджувати вплив візуальних образів на сприйняття та поведінку індивідів в суспільстві.

Методи візуальної соціології за своєю суттю є традиційними методами соціологічного дослідження, але з певним специфічним підходом до способу і техніки збору, аналізу та інтерпретації даних, а також до процедури представлення результатів.

Протягом тисячоліть, люди тією чи іншою мірою мали нерівномірний доступ до певних благ привілеїв та загалом неоднакове положення у суспільстві.

Суспільну проблему становить глибока нерівність у різних її проявах, оскільки в такому випадку вона здійснює руйнівний вплив на функціонування суспільства. Так, наслідками низького рівня життя є поширення хвороб, низький рівень освіченості населення, а отже і низька економічна активність, що гальмує розвиток суспільства загалом. Нерівність також виступає чинником криміналізації суспільства, зокрема корупції, оскільки дозволяє особам з високим майновим статком втручатися у діяльність політиків та державних управлінців.

Різним аспектам проблеми соціальної нерівності присвячені праці Платона, Аристотеля, Т. Гоббса, К. Маркса, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, М. Вебера, К. Девіса, У. Мура, П. Сорокіна, Т. Пікетті, Й. Терборна та ін.

На думку П. Сорокіна, повністю викоринити соціальну нерівність можливо лише пожертвуючи при цьому соціально-економічним розвитком країни. І ми з ним в цьому погоджуємось. Однак, на нашу думку, проблема соціальної нерівності повинна знаходитись під контролем держави і мати інституційне регулювання.

Нерівність має багато вимірів: соціально-економічний, віковий, освітній, професійний і т.д. Кожен з цих проявів ми можемо спостерігати неозброєним оком, однак соціально-економічна нерівність, або нерівність за доходами набула в Україні найбільшого поширення та глибини.

В результаті проведеного нами дослідження, ми розробили категорії, за якими можна візуально простежити різницю у соціально-економічному становищі: умови проживання; заклади харчування та повсякденна діяльність. Це лише деякі, найбільш очевидні індикатори, які потребують подальшої глибшої апробації та вдосконалення. Однак, вже на даному етапі ми вбачаємо можливість та ефективність використання візуальних даних у дослідженні проблем нерівності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архипова Є. Інформаційна нерівність як соціальна проблема сьогодення [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://ktpu.kpi.ua/wp-content/uploads/2016/02/Informatsijna – nerivnist – yak – sotsioloigchna – problema.pdf](http://ktpu.kpi.ua/wp-content/uploads/2016/02/Informatsijna-nervnist-yak-sotsioloigchna-problema.pdf)
2. Богданова Н. «Визуальная социология» – новая наука или особый угол зрения? / Н. М. Богданова // Социологический журнал. 2012. № 3. С. 67 – 79.
3. Вдовина Т.В. Визуальные исследования: основные методологические подходы // Вестник РУДН. Серия «Социология». – 2012. – № 1, —С. 16 – 26.
4. Визуальные аспекты культуры – 2006: Сб. науч. ст./ Под ред. В. Л. Круткина, Т. А. Власовой. ГОУВПО Удмуртский государственный университет. – Ижевск, 2006. 326 с.
5. Гороховець Є. Чому жінки в Україні заробляють менше, ніж чоловіки? <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/03/27/223358/>
6. Грицанюк В. Соціальна стратифікація як показник економічного благополуччя та політичної зрілості суспільства [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://virt.ldubgd.edu.ua/pluginfile.php/14596/mod_folder/content/0/2013_1/GR2013_1.pdf?forcedownload=1
7. Дэвис К., Мур У. Некоторые принципы стратификации / Социальная стратификация (отв. ред. Белановский С.А.). Вып. 1. – М.: 1992. – С. 160 – 177.
8. Сайт Державної служби статистики України: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
9. Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні: монографія / [Балакіреєва О.М., Головенько В.А., Дмитрук Д.А. та ін.] ; за ред. канд. соціол. наук О.М. Балакіревої ; НАН України ; Ін – т екон. та прогнозув. – К., 2011. – 592 с.

10. Дідух Н. Глобальні індекси конкурентоспроможності національних економік [Електронний ресурс] / Н. Дідух // Економічний аналіз. – 2012. – Т. 10(1). – С. 133-136. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/есан_2012_10%281%29__29
11. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. М.: Наука, 1991. – 575 с.
12. Захарова Н.Ю. Визуальная социология: фотография как объект социологического анализа // Журнал социологии и социальной антропологии. 2008. Т. 11, № 1. С. 147 – 161.
13. Згуровський М. Загальні тенденції розвитку інформаційного суспільства в глобальному контексті: трансформація світового устрою / М. З. Згуровський // Інформаційне суспільство. Шлях України. – К., 2004.
14. Интервью с профессором Йораном Терборном // Журнал социологии и социальной антропологии. 2013. № 1. С. 5-19.
15. Індекс людського розвитку: Україна посіла 88 позицію серед 189 країн [http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/pressreleases/2018/human – development – indices – – where – does – ukraine – rank – – .html](http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/pressreleases/2018/human-development-indices-where-does-ukraine-rank-.html)
16. Ковалевська О. Візуальні студії в системі сучасного соціогуманітарного знання [Електронний ресурс] / О. Ковалевська // Історіографічні дослідження в Україні. – 2016. – Вип. 26. – С. 208. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/Idvu_2016_26_11
17. Круткин В. Пьер Бурдьє: фотография как средство и индекс социальной интеграции // Вестник Удмуртского университета. 2006. № 3. С. 40-55.
18. Круткин В.Л. Фотография на границах культур // Визуальные аспекты культуры – 2006: Сб. науч. ст. Ижевск: ГОУВПО «Удмуртский государственный университет», 2006. С. 117-136.

19. Левчук Н. Нерівність доступу до освіти в Україні: соціальні детермінанти та наслідки / Н.М. Левчук // Демографія та соціальна економіка – 2005. – № 2. – С. 148-158.
20. Лібанова Е. Нерівність в українському суспільстві: витоки та сучасність [Електронний ресурс] / Е. М. Лібанова // Економіка України. – 2014. – № 3. – С. 4-19. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2014_3_2
21. Лобовикова Е. Информационное неравенство: социологический аспект исследования / Е. А. Лобовикова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2005. – С. 517-519
22. Локтіонова Д. Фотографія як джерело соціальної інформації [Електронний ресурс] / Д. А. Локтіонова // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Соціологія. – 2013. – Т. 225, – Вип. 213. – С. 21-26. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2013_225_213_6
23. Малиш Л. Класичні принципи та правила досліджень соціальної стратифікації / Малиш Л. О. // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2017. – Т. 196. – С. 3-12.
24. Маркс К. Письмо к Вайдемейеру от 5 марта 1852г. // Соч. Т.28. – С. 426-427.
25. Мартыненко Т. Глобальная социология Г. Терборна: теория социальных неравенств / Т. С. Мартыненко // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2015. – Т. 1, № 391. – С. 97-101.
26. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М.Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. – 404 с.

27. Оксамитна С., Хоменко Л. Освітня нерівність в українському суспільстві: соціальні детермінанти освітніх переходів / С. М. Оксамитна, Л. В. Хоменко // Наукові записки НаУКМА. – 2017. – Том 196. – Соціологічні науки. – С. 13-18.
28. Опалько В. Еволюція поглядів на трактування наукової категорії нерівність та детермінанти її розвитку / В. В. Опалько // Вісник Черкаського університету. – 2017. – №2. – С. 38-49.
29. Освіта як розкіш. Вищі знову підвищили вартість навчання [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tsn.ua/groshi/osvita-yak-rozkish-vishi-znovu-pidvischili-vartist-navchannya-960585.html>. – назва з екрана
30. Платон Сочинения в четырех томах. Т. 3. Ч. 1 / Под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса; Пер. с древнегреч. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та; «Изд-во Олега Абышко», 2007. – 752 с.
31. Позиція України в рейтингу країн світу за індексом глобальної конкурентоспроможності 2017 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://edclub.com.ua/analitika/pozyciya-ukrayiny-v-reytingu-krayin-svitu-za-indeksom-globalnoyi-konkurentospromozhnosti> – 2. Назва з екрана.
32. Рівень нерівності в Україні просто неприйнятний – голова Представництва ЄС [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://economics.unian.ua/finance/10026065-riven-nerivnosti-v-ukrajini-prosto-nepriynyatniy-golova-predstavnictva-yes.html>. Назва з екрана.
33. Сергеева О. Исследовательское поле визуальной социологии / О. В. Сергеева // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2008. – Т. XI, № 1. – С. 136-146.
34. Словник економічних термінів [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://epi.cc.ua/slovar-ekonomicheskikh-terminov246.html>
35. Солдатова В. Візуальні дослідження в соціології – методологічні засади та методичні засоби: дис. кандидата соціол. наук: 22.00.02 / В. Ю. Солдатова; НАН України, Ін-т соціології. – Київ, 2016.

36. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
37. Терборн Г. Глобализация и неравенство: проблемы концептуализации и объяснения / Г. Терборн // Социологическое обозрение. 2005. – Т.4. – № 1. – С. 31 – 62.
38. Ухорский М., Алексеенок А. Исследование социального неравенства структуры общества в трудах зарубежных ученых / М. В. Ухорский, А. А. Алексеенок // Известия ТулГУ. Гуманитарные науки. 2014. Вып. 1. Часть 1. С.185-200.
39. Ушкин С. Визуальная социология: интеракционистский, семиотический и постструктуралистский подходы / С. Г. Ушкин // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2015. – № 1 (29). – С. 203-213
40. Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий. / Перевод с англ.; Предисловие П. С. Гуревича. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 352 с.
41. Хижняк Л. Сфера праці і зайнятості в сучасному суспільстві як простір соціальних нерівностей / Л. М. Хижняк // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2012. – Вип. 11. – С. 80-95.
42. Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования: учебник/ пер. с польск. Н.В. Морозовой, авт. вступ. ст. Н.Е. Покровский. – М.: Логос, 2007. – 168 с.
43. Штомпка П. В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии // Социологические исследования. 2009. №8. С. 3-13.
44. The Global Competitiveness Report 2018 http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2018/country-economy-profiles/?doing_wp_cron=1544555193.2804598808288574218750#economy=UKR